

De Ommelander ridderschap (1498-1516)

Redmer Alma

De Ommelander ridderschap die het onderwerp van dit artikel is, mag met recht een vergeten hoofdstuk in de geschiedenis van Stad en Lande genoemd worden. Voordat onder Willem I in de provincie Groningen een ridderschap tot stand kwam met dezelfde staatkundige positie als in andere provincies van het Koninkrijk, heeft het gewest geen volwaardige ridderschap gekend. Dit heeft mede aanleiding gegeven tot discussie over de positie van de adel van de Ommelanden, zowel van de zijde van historici als van tijdgenoten.

Inleiding¹

Vóór de negentiende eeuw zijn verschillende pogingen ondernomen om tot de vorming van een Ommelander ridderschap te komen. De bekendste en best gedocumenteerde vond plaats in de tweede helft van de zeventiende eeuw, waarvan de bekende Coenderskaart vermoedelijk een concreet resultaat is.² Een minder bekende en evenmin geslaagde poging werd ondernomen onder leiding van Wigbolt van Ewsum omstreeks 1580. Het draagvlak van dit streven was onder de Ommelander adel veel kleiner, verdeeld als hij was in een staatsgezinde en een Spaansgezinde partij en binnen die beide facties waren weer verschillen van opvatting over de wijze waarop het bestuur van de Ommelanden vormgegeven diende te worden. Zo stelden Van Ewsum en de zijnen in 1581 een regering voor, gevormd door acht à negen personen uit de oudste geslachten.³ Voor de lagere adel was in zijn ogen geen plaats, wat het draagvlak voor deze plannen niet vergrootte.⁴ Het spreekt voor zich dat de eigenerfden er evenmin gecharmeerd van waren dat 'dat olde ovel weder ys vernijet worden, dat die adel

¹ Tenzij anders vermeld bevinden de aangehaalde archiefbronnen zich in de Groninger Archieven.

² N. Tonckens, 'De kaart van de gebroeders Coenders en de plannen tot oprichting van een Ommelander ridderschap in de 17e eeuw', *Groningse volksalmanak* (1961) 20-48.

³ Met name de geslachten Van Ewsum, Onsta, Ripperda, Jarges, Clant, Rengers, Manninga en Tamminga.

⁴ W.J. Formsma, *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid (1536-1599)* (Assen, 1938) 105, 120; L.H. Bruins, 'Drie vergeefse pogingen om in de provincie Groningen een ridderschap te vormen', *Bulletin van de Historische Kring 'De Marne'*, II (1974) nr. 2, 34-48.

wolde aldinck allene raeden und regeren'.⁵ De politieke en militaire situatie smoorde deze plannen overigens in de kiem.

De ridderschap die hier besproken wordt, is in de literatuur nog onopgemerkt gebleven. Dat zich rond 1500 een aantal Ommelander edelen onder deze naam verenigde, is wel bekend, maar het belang hiervan wordt doorgaans niet hoog ingeschat. Tot nu toe wordt aangenomen dat enkel de 'grote hoofdelingen' deze groep uitmaakten en dat zij de term ridderschap bezigden, wordt in de literatuur enkel als een betekenisloze eigenaardigheid beschouwd, als het überhaupt al genoemd wordt.⁶ Opmerkelijk is het niet dat zij een onderbelicht verschijnsel is gebleven. De aanduiding ridderschap komt slechts enkele decennia in een beperkt aantal bronnen voor en wordt bovendien niet consequent gebruikt. De belangrijkste reden voor de onderschatting van het belang is echter dat de ridderschap geen staatkundig vervolg heeft gekend. Als in de Ommelanden, zoals in Drenthe en Overijssel, een ridderschap als onderdeel van de staatsinrichting was ontstaan, dan zouden de vroegste sporen van het lichaam zeker niet aan de aandacht zijn ontsnapt.

Het is bij het onderzoek een hindernis dat de ridderschap geen continuïteit heeft gekend. Het is aanzienlijk gemakkelijker om de voorgeschiedenis van aspecten als secretariaat, toelatingseisen en dergelijke uit de schaarse bronnen vast te stellen, als deze een vervolg hebben gekend en tot volle wasdom zijn gekomen. Waar de bronnen de onderzoeker in de steek laten, kan hij deze immers met zijn kennis van de latere inrichting invullen. Tegelijkertijd schuilt hierin natuurlijk een groot gevaar. Extrapolatie heeft als noodzakelijk gevolg dat eigenaardigheden van de vroegste ontwikkelingen zich aan het zicht onttrekken en spoorloos verdwijnen, omdat men de lacunes met het gebruikelijke opvult en geneigd is anomalieën weg te poetsen. De Ommelander ridderschap, die in 1498 uit het niets verschijnt en in 1516 als een nachtkaars uitgaat, is daardoor een overzichtelijk begrensde object van studie en kan dienen als een momentopname van de overgang van de adel en zijn staatkundige positie op de drempel van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd.

De constatering dat de ridderschap een interessant onderwerp is waarvan het belang dat van de regionale geschiedenis overstijgt, is een schrale troost voor de onderzoeker die zich ziet geconfronteerd met een efemeer verschijnsel waarover de bronnen hem onvolledig informeren. In dit artikel wordt een aantal bronnen daarom minutieus uitgekamd en moet soms zeer *en détail* op de resultaten ingegaan worden. Wij openen dit artikel met een chronologische schets van de achtergrond waartegen de gebeurtenissen zich afspeelden. Het moet bij een korte en onvolledige schets blijven, want het aantal spelers op het veld is groot en hun verhoudingen hullen zich doorgaans in een dichte mist van diplomatie. Doodsvijanden vermommen zich als medestanders en persoonlijke boezemvrienden treden soms tegen elkaar in het strijdperk, terwijl een paar jaar later de relaties plotseling en zonder schijnbare reden omgekeerd zijn. Daarnaast is de laatste jaren een veelheid van bronnen tevoorschijn gekomen die nog grotendeels onontgonnen zijn. De heerschappij van de Saksische hertogen in de Noordelijke Nederlanden ontbeert nog een studie die van deze schatten uitputtend gebruik

⁵ *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, J.A. Feith en H. Brugmans, ed. (2 dln.; Amsterdam, 1911) I, 316.

⁶ W.J. Formsma, e.a., ed., *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen, 1976) 174; W.J. Formsma, *De wording van de staten van Stad en Lande tot 1536* (Assen, 1930) 66 ('eenige hoofdelingen'), 69.

maakt.⁷ Omdat ons interesseert onder welke omstandigheden en op wiens initiatief de pogingen tot oprichting van een ridderschap tot stand zijn gekomen, zullen we nader ingaan op het oordeel van verschillende contemporaine kroniekschrijvers. Zij werden minder gehinderd door diplomatieke terughoudendheid; hun subjectiviteit levert natuurlijk problemen op bij het inschatten van de betrouwbaarheid van de mededelingen, maar meer dan eens zijn het de tijdgenoten die beter zicht verschaffen op de sentimenten die zich achter de formele correspondentie en documenten schuilhouden. Vandaar dat we hun in ruime mate het woord gunnen over de achtergronden van de inrichting.⁸

Op het eerste gezicht lijkt er nauwelijks sprake van te zijn dat de ridderschap een instituut met enige interne organisatie was. Een archief van de ridderschap is nauwelijks bewaard gebleven.⁹ Waar we wel sporen van de organisatie aantreffen, is in de brieven die in de archieven van de ontvangers bewaard bleven. Niet alleen de inhoud van deze correspondentie is interessant, maar op grond van het handschrift en de authenticering krijgen we enig zicht op het functioneren van de organisatie. Moeilijker is het om te bepalen wie precies op welk moment deel uitmaakten van de ridderschap. Zouden we ons bij de analyse van de bronnen in dit opzicht beperken tot de personen die expliciet in de correspondentie als zodanig vermeld worden, dan kunnen we inderdaad tot de conclusie kunnen komen dat enkel de aanzienlijkste hoofdelingen er deel van uitmaakten. We moeten de ridderschap daarom beschouwen in het licht van de hele Ommelander adel, die gelukkig in aantal beperkt is. Een van de redenen waarom in dit artikel het belang van de ridderschap beter ingeschat kan worden dan voorheen het geval was, is dat hiervoor gebruik is gemaakt van de prosopografische methode. Door systematisch biografisch en genealogisch materiaal over de betrokken leden en mogelijke leden van de ridderschap samen te brengen, kunnen we bepalen in hoeverre de verschillende hoofdelingen betrokken waren bij de vorming ervan en in hoeverre dit gevolgen heeft gehad voor de structuur van de Ommelander adel in het begin van de zestiende eeuw. In een bijlage zijn de betrokkenen samengebracht, waarbij tevens gegevens over hun kinderen zijn opgenomen om hun status en mate van connubium te tonen. Zoals we zullen zien is het meestal niet mogelijk om eenduidig de partijkeuze van de individuele hoofdelingen te bepalen. Gegevens hierover zijn daarom niet in de bijlage verwerkt, maar de namen van de betrokkenen worden in het artikel opsomd, wat de leesbaarheid niet altijd ten goede komt, maar meer recht doet aan de complexe werkelijkheid.

In feite valt de geschiedenis van de ridderschap in twee delen uiteen. Door de aanname van Edzard van Oost-Friesland als stadhouder van Groningen namens de hertog van Saksen in 1506 wordt haar positie zozeer verzwakt, dat zij geheel van het politieke podium verdwijnt. Na de openlijke breuk tussen beide heren in 1514 is opnieuw

7 Drs. P. Bax heeft zich verdienstelijk gemaakt om deze, door hem ontdekte archivalia, te ontsluiten en eruit te publiceren, vooral met betrekking tot Friesland.

8 Zie voor een goed overzicht van de aangehaalde kroniekschrijvers: A.J. Rinzema, 'Van Emo tot Ubbo: Groninger en Oostfriese geschiedschrijvers tot 1600', in: *Rondom Eems en Dollard/Rund um Ems und Dollart* (Groningen-Leer, 1992) 141-168.

9 In feite is het gehele archief te vinden in Ommelander Archieven OA, inv.nr. 27. Sedert ongeveer tien jaar is dit pakket onvindbaar, wat vanzelfsprekend een enorme belemmering voor het onderzoek is. Wij hebben daarom enkel gebruik kunnen maken van eigen aantekeningen van twintig jaar geleden. Waar stukken uit dit archief elders in afschrift of in druk verschenen, wordt dit daarom ook steeds aangehaald.

een rol voor de Ommelander adel weggelegd en korte tijd verschijnt de ridderschap weer voor het voetlicht om twee jaar later spoorloos te verdwijnen. De enige relicten die vermoedelijk met deze episode van de Ommelander adelsgeschiedenis in verband kunnen worden gebracht, zijn heraldisch van aard en daaraan wordt ter afsluiting enige aandacht besteed.

Bij het onderzoek bleken twee aspecten in hun uitwerking te omvangrijk om in dit artikel op te nemen. De belastingheffing in de onderhavige periode zal hieronder een aantal malen een rol spelen in het kader van de partijkeuze van de Ommelander adel; de datering en interpretatie van de aangehaalde registers zijn elders besproken.¹⁰ Een andere instelling die net als de ridderschap tot nu toe aan de aandacht is ontsnapt, is het hofgerecht van de Ommelanden, waarvan twee zetels ingeruimd waren voor Ommelander edelen. De geschiedenis en het rechtshistorisch belang van dit college zal eveneens elders worden behandeld.

Voorgeschiedenis

In de tweede helft van de vijftiende eeuw geraakt de stad Groningen tot het hoogtepunt van haar macht. Vrijwel geheel Friesland, behalve de stad Franeker, raakt onder haar invloed en zij groeit daardoor uit tot een aanzienlijke stadstaat. Het evenwicht is echter labiel. Friesland is gedurende die eeuw, anders dan Groningen en de Ommelanden, verscheurd door partijtwesten en de positie van Groningen berust slechts op de steun van een van de twee partijen. Het evenwicht wordt dan ook makkelijk verstoord, als hertog Albrecht van Saksen zich als beoogd heer van Friesland in het strijdperk begeeft. Niet alleen de verhoudingen ten westen van de Lauwers worden hierdoor op hun kop gezet, ook voor de ontwikkeling van de Ommelander adel zullen zijn bemoeienissen als een katalysator blijken te werken.

Het jaar 1498 markeert de openlijke breuk tussen de stad Groningen en de Ommelander hoofdelingen. Ook in de jaren daarvoor vinden we echter reeds uitingen van groeiende wrijving. Een groot probleem is, dat we hier in de niet-verhalende bronnen nauwelijks sporen van aantreffen; slechts uit contemporaine en latere kronieken kunnen we ons een beeld verschaffen over de verhouding tussen de stad Groningen en de Ommelander hoofdelingen in het laatst van de vijftiende eeuw. Daarbij spreken de vele kronieken die deze periode beschrijven, elkaar veelvuldig tegen. Waar zij het wel alle over eens zijn, is dat in de laatste decennia van die eeuw de relatie tussen de stad en de hoofdelingen langzamerhand verslechterde. De stad-Groninger kroniekschrijver Sicke Benninge (ca. 1455-ca. 1530) spreekt in dit verband van het zaad dat tijdens de gebeurtenissen in de jaren zeventig (de kwestie-Rengers)¹¹ gezaaid werd en die in de negentiger jaren tot bloei kwam ten gevolge van de Friese avonturen van de stad Groningen.¹²

De politieke ontwikkelingen in die jaren zijn nauwkeurig beschreven door Vries.¹³ Ons interesseert daarbij vooral de positie die door de Ommelanders, in het bijzonder

10 R.H. Alma, 'Schattingen en jaartax 1498-1516', *Gruoninga*, XLVI (2001) 166-194.

11 Zie: G.J. ter Kuile, 'Een Groningsch geschil voor den richter van Hardenberg 1473-1484', *Verslagen en mededelingen Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXI (1946) 18-46.

12 Sicke Benningha [aangehaald als: Benninge], 'Chronickel der Vriescher Landen en der stadt Groningen', in: *Analec-ta Medii Aevi*, M. Brouërius van Nidek, ed. (Amsterdam-Middelburg, 1725) 14.

13 O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden, 1986) 72-188.

de Ommelander hoofdelingen, wordt ingenomen. Omdat de Ommelander hoofdelingen eerder een speelbal in handen van de hoofdrolspelers van dit machtspeel zijn dan dat zij richting geven aan de politieke ontwikkelingen, vinden wij slechts spaarzame berichten over hun rol in kronieken of andere historische bronnen. Daarnaast is het een probleem dat zij onderling ook verdeeld waren. Hieronder zullen we zien dat er een actieve kern van hoofdelingen is, die zich het meest als spreekbuis van de Ommelander adel profileert, maar dat er daarnaast ook een groep hoofdelingen bestaat die minder eenduidig is in zijn partijkeuze. Waar we hieronder spreken over ‘de hoofdelingen’, doelen we in eerste instantie op de hoofdelingen die het meest op de voorgrond treden, zonder precies te weten door wie deze op de verschillende momenten vergezeld waren. Door de individuele hoofdelingen aan nadere beschouwing te onderwerpen, zullen we vervolgens proberen de groep wat meer reliëf te geven.

Op 22 december 1482 sluiten de stad Groningen en de Ommelanden voor het laatst in de geschiedenis een verbond als gelijkwaardige partners en verlengen het verbond van 6 augustus 1473 voor veertig jaar.¹⁴ Stad en Ommelanden beloven zich niet te verbinden met andere heren, landen of steden, noch oorlogen te beginnen of soldaten aan te nemen.¹⁵ Reeds enige jaren later wordt dit verbond door de stad verbroken: zonder consent van prelaten en hoofdelingen van de Ommelanden sluit zij in 1488 een verdrag met Dokkum, Dongeradeel en Ferwerderadeel.¹⁶ Van een afkeurende reactie van de hoofdelingen horen we vooralsnog echter niets. Pas na de Friese avonturen in 1491 en 1492 komen getuigenissen hiervan langzaam in kronieken binnendruppelen. Op 25 juli 1492 nemen de Groningers na een kort beleg de stad Leeuwarden in, stellen er een kastelein aan en brengen Leeuwarden met geweld onder het verbond, wederom in strijd met de verdragen die de stad met de prelaten en hoofdelingen van de Ommelanden gesloten heeft.¹⁷ Sicke Benninge constateert dat de stad haar hand hierdoor overspeelt en de controle over de door haar in gang gezette ontwikkelingen verliest.

De Oost-Friese kroniekschrijver Eggerick Beninga dateert in de uiteindelijke versie van zijn kroniek de ‘eerste twist’ tussen de Ommelander hoofdelingen (‘de vam adell yn de Ummelande’) en de stad Groningen in 1492. Zij zouden zich verzameld hebben te Slochteren en vervolgens de Eems zijn overgestoken, waar Edzard zich over hen ontfermde. Deze zou vervolgens ‘myt geweld’ in de Ommelanden geland zijn en daar Appingedam versterkt hebben, waarop de Groningers de huizen van de hoofdelingen innamen en verwoestten.¹⁸ Of wij deze handelingen inderdaad in 1492 moeten plaatsen, is twijfelachtig. Vermoedelijk heeft Beninga hier gebeurtenissen van 1498 en 1499 geantedateerd. Chronologie is, zo blijkt uit vele passages van zijn kroniek, niet zijn sterkste kant. Elders spreekt hij bijvoorbeeld over de tweedracht die in 1493 al

14 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 95. Gedrukt: Johan Rengers van Ten Post, *Werken van den Ommelander edelman Johan Rengers van Ten Post*, H.O. Feith, ed., (3 dln.; Groningen, 1852-1853) I, 157-164.

15 Eggerik Beninga, *Cronica der Fresen*, L. Hahn, ed. (2 dln.; Aurich, 1961-1964) 365, maakt nog melding van een verbond van 1486, waarvan verder niets bekend is. Hij meldt dat ‘[d]it is gescheen by tiden des keisers Maximiliani beneven sinen vader 8 jaer’, waarmee hij zal doelen op het feit dat Maximiliaan op 14 februari 1486 op de Rijksdag te Frankfurt nog tijdens het leven van zijn vader gekozen werd tot Rooms koning en op 9 april d.a.v. gekroond. Daar Frederik III overleed op 19 augustus 1493 zullen de woorden ‘8 jaer’ betrekking hebben op dit interval (Ibid., noot 23).

16 Beninga, *Cronica*, 368; W. Zuidema, ‘Kroniekje van Groningen uit de 16de eeuw’, *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, XII (1889) 93-181.

17 Beninga, *Cronica*, 373; Benninge, ‘Chronickel’, 18.

18 Beninga, *Cronica*, 388. Hij plaatst dit verhaal overigens tussen gebeurtenissen van 1493 en 1494 in.

‘itliche jaeren’ tussen Groningen en de Ommelanden heerst, en vermoedelijk moeten we dus voorzichtig zijn met het te vroeg dateren van de openlijke onenigheid tussen deze partijen.

Een ontwerpversie van Beninga’s kroniek noemt 1495 als het jaar waarin het tot een breuk konden hier is aanmerkelijk meer voor te zeggen.¹⁹ In dit jaar zou volgens de Friese kroniekschrijver Worp van Thabor ook de schutterij van Appingedam haar eendrachtige samenwerking met die van Groningen opgezegd hebben.²⁰ Ook het gedicht ‘Gehieten Groningher Passie’ spreekt van de Damster schutters, die zij aan zij met de Groningers in Friesland strijden bij de inname van Franeker.²¹ Het is niet onwaarschijnlijk dat deze gebeurtenissen, het stopzetten van actieve steun van zowel de stad Appingedam als de Ommelander hoofdelingen aan de Friese ambities van Groningen, met elkaar samenhangen, hoewel de precieze omstandigheden ons niet bekend zijn en de datering ook vraagtekens oplevert.²² In andere bronnen dan kronieken vinden we overigens geen gebeurtenissen in 1495 of 1496 die dit jaar als cruciaal voor de verhouding tussen stad en Ommelanden bestempelen. Weliswaar is het in hetzelfde jaar dat Schieringer Friezen zich tot hertog Albrecht van Saksen wendden om bijstand te verzoeken, maar er is geen reden om dit direct met de breuk tussen verschillende Ommelanders en de stad Groningen in verband te brengen, vooral omdat de contacten tussen de Ommelanders en de hertog pas later (na 1498) gelegd lijken te zijn. Wellicht moeten we de aanleiding zoeken in het tractaat van Kempten van 24 juli 1494, waarbij Maximiliaan het verdrag tussen Groningen en Oostergo erkent.²³ Beninga vermeldt nog expliciet dat ook dit tractaat tot stand kwam in strijd met het verdrag dat de Groningers met de Ommelander hoofdelingen gesloten hadden.²⁴ Met het tractaat van Kempten komt de erkenning door de keizer van eventuele aanspraken op de heerschappij over de Ommelanden gevaarlijk dichtbij: Maximiliaan stond aanvankelijk gunstig tegenover de aanspraken van de stad Groningen, waarschijnlijk moe van de anarchie die in Friesland al tien jaar heerste.²⁵ Het viel dus te vrezen dat als de Groningers hun expansiedrang ook aan de oostzijde van de Lauwers vorm wilden geven, hun van hogerhand geen strobreed in de weg zou worden gelegd. Volgens de kroniekschrijver Jancko Douwema (ca. 1483-1533) ontstond ten gevolge van deze Groninger aspiraties een zodanige ernstige wrijving tussen de stad en de ‘ridderschap’ van de Ommelanden, dat deze laatste uitweek naar Oost-Friesland. Het grootste gedeelte trok over de Eems naar Edzard en vroeg hulp. Edzard voldeed aan dit verzoek en schreef over deze kwestie de stad aan. De stad was zeer beledigd en sommeerde de

19 Niedersächsisches Staatsarchiv (NSA) Aurich, Rep. 241, nr. A 9a (hierna: Beninga, *Chronica* (concept)), fol. 1: ‘Anno 1495 iß die Stadt Gröningen uneins geworden met den hovetlingen in den Ummelanden van Gröningen, de hefft sich de Adell met Graff Edtzerdt verbunden’.

20 Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vijfde boek der kronijken van Friesland* (Leeuwarden, 1871) 43-45. De hulp van Ommelanders aan het Friese avontuur van de stad is bij mijn weten nog niet onderzocht.

21 Peter Jacobsz van Thabor, *Historie van Vrieslant* (Leeuwarden, 1973²) 111-124, aldaar 122: ‘Noch willen wy hoer sotheyt spreken./ Schutters vanden Dam quamen ende woldent wreken./ Dese ghecken woldent altoe breken./ Wyf ende kynt den hals af steken./’ enz. Ook Edzard kan zich in 1495 nog verheugen in een goede relatie met de stad Groningen (H. Reimers, *Edzard der Große* (Aurich, 1910) 32).

22 Vgl. Worp, *Vijfde boek*, 68-69.

23 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 255-256.

24 Beninga, *Cronica*, 378.

25 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 167.

graaf zich niet met deze zaak in te laten.²⁶ Douwema dateert deze gebeurtenissen niet, maar waarschijnlijk zal hij de ontwikkelingen in de loop van 1498 bedoelen, waar we in de volgende paragraaf nader op ingaan.

De breuk tussen de stad en de hoofdelingen

Op 17 april 1498 trekt Nittert Fox, veldheer in Saksische dienst, met 4000 soldaten bij Gerkesklooster over de Lauwers.²⁷ De troepen richten grote verwoestingen aan in het Westerkwartier: in een aantal dorpen gaat het grootste gedeelte van de huizen in vlammen op, terwijl Noordhorn geheel wordt platgebrand. Aan het klooster Aduard, waar Fox en zijn mannen zich legeren, brengen zij grote schade toe.

Sinds de slag bij Oterdum in 1427 was de bedreiging door vreemde heren voor Stad en Lande niet zo nabij geweest. Al decennialang kenden de Ommelanders slechts rust en vrede in hun gebied en oorlog of strijd waren hun onbekend, hetgeen de welvaart in de Ommelanden zeer ten goede was gekomen.²⁸ De inval van Fox maakt dan ook veel indruk en wekt grote verwarring, hetgeen tot uiting komt in de verschillende beschrijvingen van deze gebeurtenissen door de contemporaine kroniekschrijvers. De Friese kroniekschrijver Peter van Thabor schrijft dat de stedelingen in grote paniek raakten; men begint de huizen aan de stadmuren ('dat ghebuerte') in brand te steken en wil de stad met vrouwen en kinderen ontvluchten, liever dan een belegering af te wachten. Slechts het plan om Fox met een brandschatting af te kopen kan hen hiervan afbrengen. Inderdaad wordt onderhandeld over het bedrag waarvoor Fox bereid zou zijn zich niet verder aan de Ommelanden ten oosten van het Reitdiep en de stad Groningen te vergrijpen. De partijen worden het op 21 april eens over een bedrag van 33.000 goudgulden, waarvan 22.000 door de Ommelanden en 11.000 door Groningen opgebracht zal worden.²⁹ Als borg voor de betaling van dit bedrag worden zes gijzelaars gesteld: namens de stad Sybrant Ulferts, Syse Berneers en Wiert Eisema en namens de Ommelanden de hoofdelingen Relof van Ewsum, Luert Cater en Eltet tot Lellens.³⁰

Om het bedrag binnen zo korte tijd op te brengen worden in de Ommelanden juwelen, goud en zilver uit kloosters en kerken genomen. Daar hiermee de 22.000 gulden lang niet gehaald wordt, verzoeken de hoofdelingen aan graaf Edzard hun het resterende bedrag voor te schieten. Edzard willigt dit verzoek in en stelt op 3 mei aan de abten, prelaten, hoofdelingen en landzaten tussen Eems en Lauwers het resterende be-

26 Jancko Douwama, *Geschriften* (Leeuwarden, 1849) 101.

27 De meeste kronieken geven deze datum. Douwama, *Geschriften*, 94, en Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia* (Leiden, 1616) 557 ('altero à Paschatos die') vermelden 16 april.

28 Douwama, *Geschriften*, 79, 94. Benninge, 'Chronickel', 14-15.

29 Aldus Benninge, 'Chronickel', 23, Peter van Thabor, *Historie*, 131, Zuidema, 'Kroniekje', 114; Beninga, *Cronica*, 400. Emmius, *Rerum*, 558, en Douwama, *Geschriften*, 94, noemen ten onrechte 32.000 gulden.

30 Benninge, 'Chronickel', 24, noemt als enige deze zes namen, maar als enige ooggetuige onder de aangehaalde kroniekschrijvers moet aan zijn opsomming wel veel gewicht worden toegekend. Berneers en Eisema worden niet vermeld bij Beninga, *Cronica*, 200, Peter van Thabor, *Historie*, 130, Rengers, *Werken*, I, 176. Deze schrijvers noemen ook allen Mr. Ulfert Sybrandi, proost van Loppersum, in plaats van zijn vader (Douwama, *Geschriften*, 90) Sybrant Ulferts, oud-kastelein van Dokkum. Emmius, *Rerum*, 558, vermeldt slechts Van Ewsum, Cater en To Lellens. Een originele kwitantie van 15 mei 1498 noemt daarnaast ook Sybrant Ulferts (Familiearchief (FA) Ewsum, inv.nr. 165, oud inv.nr. 54, reg. 92). Deze vier zullen dus in elk geval tot de gijzelaars behoord hebben.

drag beschikbaar.³¹ De 11.000 gulden die de stad moet opbrengen, brengt blijkbaar geen moeilijkheden op; we vinden er althans geen melding van. Nadat zo het totale bedrag bijeengebracht is, wordt Fox de 33.000 gulden binnen de overeengekomen termijn betaald en worden de gijzelaars op vrije voeten gesteld.³²

Tot zover zijn de meeste kronieken het met elkaar eens, maar in de details van deze gebeurtenissen vinden we grote verschillen die voor de verhouding tussen de hoofdelingen en de stad van belang zijn. Peter van Thabor maakt bijvoorbeeld melding van geruchten dat de Groninger raad zelf de soldaten heimelijk had ingehuurd om naar Friesland te komen en daar te plunderen en te brandschatten, als wraak voor het feit dat zij daar op 3 oktober 1496 zo schandelijk verjaagd waren. De 33.000 gulden brandschatting vormde, volgens dit gerucht, de voldoening van de soldij die de stad hun toch al schuldig was.³³ Door de overeenkomst met Fox werd het bedrag op slinkse wijze ten laste van de Ommelanden gebracht. Beninga vertelt, waarschijnlijk in navolging van Worp en Peter van Thabor, dit verhaal ook en neemt aan dat het gerucht op waarheid berustte: volgens hem was de stad na heimelijke onderhandelingen met de Vetkoper Tjarck Walta en de veldheren Fox en Slenitz overeengekomen dat Fox met de 4000 soldaten tegen betaling van hun soldij zich in de Ommelanden zou roeren, opdat de hoofdelingen voor bescherming de heerschappij van de stad zouden aanvaarden. De hoofdelingen hadden de bedoelingen van de stad echter door en beschouwden de komst van Fox als een vijandelijke daad van de zijde van de stad. Zij vertrokken, volgens Beninga én Emmius,³⁴ toen het bericht van Fox' aankomst bij Gerkesklooster hen bereikte, met medeneming van alle kleding en sieraden die zij dragen konden, naar Delfzijl. Daar gingen zij op 18 april scheep en stelden zich te Emden onder bescherming van graaf Edzard. Liever wilden zij, zo stelden zij, gewurgd en neergestoken worden, dan leven onder de heerschappij van de 'trippentreders' – geliefde schimpnaam voor de stadgers. Zij beschuldigden Groningen ervan dat zij Fox en de zijnen naar Aduard had laten komen. Edzard raadde hun aan geduld te oefenen en af te wachten hoe de stad met Fox' troepen zou handelen. Nu hun oorspronkelijke plan niet bleek te werken, had Groningen het liefst gezien dat Fox en de zijnen zich naar Oost-Friesland zouden begeven. Omdat de beloofde betaling van de soldij uitbleef, sloegen de soldaten echter aan het plunderen in het Westerkwartier. De stad stuurde een gezantschap naar Aduard, samen met Abeko en Relof van Ewsum en Haye Ripperda. Fox antwoordde hun daar dat hij geen aanspraken op de hoofdelingen noch op andere Ommelanders had, doch slechts op de stad Groningen, van wie hij en zijn soldaten de overeengekomen soldij opeisten. Omdat men zag dat Fox de Ommelanden niet zonder betaling zou verlaten, is men toen de 33.000 gulden overeengekomen, zoals hierboven beschreven, waarvoor vier gijzelaars gesteld werden: Van Ewsum, Cater, To Lellens en proost Ulfert Sybrandi. Toen deze na de betaling op

31 OA, inv.nr. 27, reg. 127, Register Feith (RF) 1498.26; vermeld in Rengers, *Werken*, I, 177. De akte werd verzegeld door vier abten en vijf hoofdelingen, Relof van Ewsum, Hayo Ripperda, Asinga to Rasquert, Abeke Tamminga en Eggerick Ripperda. OA, inv.nr. 26, reg. 126, spreekt van betaling aan prelaten en hoofdelingen van de Ommelanden, dus zonder de landzaten.

32 De gijzelaars zouden overigens nog decennia achtervolgd worden voor hun borgtocht. Zie: M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum* (Groningen-Batavia, 1938).

33 Peter van Thabor, *Historie*, 131-132. Vgl. *ibidem*, 106; Emmius, *Rerum*, 549.

34 'è nobilitate non pauci, caeterisque Ordinibus ejus agri, nec Groninganis nec Saxonibus satis fidentis'; Emmius, *Rerum*, 557, mogelijk op gezag van Beninga.

vrije voeten gesteld werden, voegden zij zich direct bij de Ommelander hoofdelingen in Emden. Vandaaruit eisten zij van de stad genoegdoening voor de geleden schade en herroeping van alle verbonden die Groningen gesloten had met steden en landen in Friesland sinds het verbond van 1486. De stad vergreep zich aan de bezittingen van de hoofdelingen die zich onder de bescherming van Edzard hadden gesteld, en verwoestte hun huizen. Graaf Edzard raadde hun aan zich tot hertog Albrecht in Meissen te wenden en Abeke van Ewsum, Haye Ripperda en Dutmer Rengers ten Dijke ondernamen deze reis.³⁵

Het is niet uit te maken of de gebeurtenissen die Beninga beschrijft, zich ook werkelijk zo voltrokken hebben; hij is doorgaans niet de betrouwbaarste informant. Feit is dat Sicke Benninge vermeldt dat de Groningers Tiarck Walta aangespoord hadden om zich bij Fox en zijn 4000 soldaten te voegen en in Friesland huis te houden: ‘en wonen Bolswart en Westergoe en West-Vriesland en verdurven alle de Ommelanden mit roof en brand, vangenschap ende brandschattingen’.³⁶ Omdat ook de stadjer Benninge de contacten tussen Fox cum suis en de stad noemt, zal het door Peter van Thabor vermelde gerucht niet geheel zonder grond zijn geweest. Dat de stad Groningen de soldaten ook ingehuurd had om in de Ommelanden amok te maken, zoals Beninga stelt, lijkt minder waarschijnlijk, maar uitgesloten is het niet, daar Beninga waarschijnlijk de beschikking heeft gehad over bronnen die ons niet meer zijn overgeleverd. Zo verwijst hij naar een ‘Groninger croniken schriver’ die ons in het geval van deze passage niet bekend is.³⁷ Jancko Douwema schrijft dat de stad, al gaf zij dat natuurlijk niet openlijk toe, geen genoeg meer wilde nemen met verbonden, maar de belening met Friesland, die zij van de keizer hadden ontvangen, wilde effectueren en uitbreiden tot de Ommelanden.³⁸ De gebeurtenissen eerder die eeuw wijzen erop dat de stad tot een dergelijke politiek zeker in staat moet worden geacht. Dat in officiële stukken van de stad hierover nooit iets blijkt, is niet verwonderlijk: het zou zozeer ingaan tegen alle verdragen en verbonden, dat de stad het zich niet kon veroorloven iets van haar verborgen agenda uit te laten lekken.

Hoe alles precies heeft plaatsgevonden, kunnen we dus niet achterhalen, omdat we alle geruchten en verdachtmakingen niet kunnen toetsen aan niet-verhalende bronnen. Ook de andere hoofdrolspelers van het drama, Albrecht van Saksen en Edzard van Oost-Friesland, spelen in deze jaren voortdurend dubbelrollen. Zowel volgens Emmius als volgens Beninga had bijvoorbeeld Albrecht van Saksen buiten weten van de Groningers Fox naar Friesland gezonden om de onwillige Friezen ontvankelijk voor zijn heerschappij te maken,³⁹ terwijl Fox zelf desgevraagd aan de Snekers verklaard had namens de hertog van Gelre op te treden.⁴⁰ Dat de hoofdelingen zowel de stad Groningen als de hertog van Saksen in 1498 niet vertrouwden, zoals Emmius

35 Beninga, *Cronica*, 399-402. Ook aangehaald door Rengers, *Werken*, III, 37-39.

36 Benninge, ‘Chronickel’, 23. Het is verleidelijk om aan te nemen dat Beninga deze tekst gekend heeft en hier ‘Ommelanden’ als de Groninger Ommelanden gelezen, maar er is verder geen reden aan te nemen dat hij de kroniek van Benninge gebruikt heeft (Rinzema, ‘Emo tot Ubbo’, 505, noot 155).

37 Rinzema, ‘Emo tot Ubbo’, 159 en 505, noot 155. Vgl. Beninga, *Cronica*, 100, waar in het commentaar deze bron onomwonden met de kroniek van Sybe Jarichs geïdentificeerd wordt, hoewel deze het door Beninga bestredene niet noemt.

38 Douwema, *Geschriften*, 101-102.

39 Emmius, *Rerum*, 551, en Beninga, *Cronica*, 399.

40 Emmius, *Rerum*, 552.

schrijft, is wel duidelijk en daarmee is hun keuze voor graaf Edzard als hun beschermer ook zeer goed te verklaren.

De reden om nader op deze materie in te gaan, is gelegen in de vraag wanneer en waarom een groot deel van de Ommelander hoofdelingen in ballingschap ging en zich onder de bescherming van Edzard stelde. De verschillende getuigenissen van de gespannen sfeer die, zoals wij hierboven zagen, al vóór 1498 tussen de hoofdelingen en de stad heerste, rechtvaardigen het vermoeden dat eerstgenoemden inderdaad al vóór de gijzeling (waarover wij hieronder te spreken komen) zelf heimelijk bescherming van de Oost-Friese graaf gezocht hadden en dat dit dus niet uitsluitend door de gijzeling op initiatief van Edzard geschiedde. Tekenend is dat Johan Rengers ten Post zijn op 9 januari 1498 geboren zoon Edzard, dus nog vóór de inval van Fox, naar de graaf vernoemde.⁴¹

Verschrijving van de Ommelander hoofdelingen

Zijn er sterke aanwijzingen dat de Ommelander hoofdelingen al vóór 1498 aansluiting bij Edzard van Oost-Friesland gezocht hebben, in de loop van dat jaar vinden we hiervan de concrete getuigenissen. Edzard had aan de Ommelanden 4500 rijns gulden voorgesloten om de brandschatting voor Fox te voldoen op voorwaarde dat, als het geld niet binnen een maand terugbetaald zou worden, hij het recht had de prelaten en hoofdelingen in gijzeling te nemen. Tijdens een landdag van de Ommelanden met de stad Groningen wordt besloten tot voldoening van dit bedrag een schatting van één stuiver per gras land te heffen, die echter maar 1600 rijns gulden opbrengt.⁴² Op 13 juli trekt Edzard met 100 man naar Appingedam om in het geschil tussen Groningen en de Ommelanden te bemiddelen. Daarbij kondigt hij een bestand van een maand af en verklaart hij dat hij niet toestaat dat de hoofdelingen door de stad geschaad zouden worden, ‘sunderlingen den genen de van sinen bloede weeren’. Verder geeft hij de Ommelanden nog 24 dagen de tijd om de voorgesloten gelden terug te betalen. Als deze daarin niet slagen, gaan rond 25 augustus brieven uit naar alle prelaten, hoofdelingen, vier personen uit Appingedam en enige eigenerfden, die opgeroepen worden zich te Emden in gijzeling te stellen.⁴³ De kroniekschrijver Johan Rengers ten Post (1542-1626) noemt in zijn kroniek de namen van ‘ungefeerlich’ alle opgeroepen. Hij moet wel de beschikking hebben gehad over inmiddels verloren gegane archivalia, vermoedelijk van zijn grootvader, want zijn opsomming lijkt betrouwbaar. Vanwege het grote belang van deze lijst geven we hieronder alle door Rengers genoemde opgeroepen: de abten van Aduard, Selwerd, Rottum, Wittewierum, Oldenklooster in de Marne en Thesinge, de commandeur van Warffum, verder Heer Abeke van Ewsum, ridder, Haye Ripperda, proost van Farmsum, Mr. Ulfert Sibrandi, proost van Loppersum, Relof en Wigbolt van Ewsum, Egbert Rengers ten Post en zijn zoon Johan, Focke Rengers ten Post en zijn zoon jonge Dutmer, Dutmer Rengers ten Dijke, jonge Johan Rengers van Scharmer, Ailke Onsta, Eggerick Ripperda, Asinga to Rasquert, Abel Tamminga, Menke Heemstra, Eltet to Lellens, Hilbrant Sigers en zijn zoon Take.

41 Rengers, *Werken*, I, 185.

42 *Ibidem*, 178.

43 Aldus Rengers, *Werken*, I 178-180, die de oproeping, gedateerd 25 augustus, voor zijn overgrootvader Egbert Rengers integraal in zijn kroniek opneemt. Beninga, *Cronica*, 402, ontkent dan ook ten onrechte dat van een gijzeling sprake was.

Deze laatste twee komen niet ‘vermits dat se stadt lueden weren’. Verder worden vier met name genoemde personen uit Appingedam opgeroepen, van wie we kunnen aannemen dat zij de vier buurrechters van dat moment zijn. Ten slotte noemt Rengers nog Ailke Johans, Remmert Fraylema, Jelteke to Berum, Diu en Bonne Aulsema, Popke to Oosterhuisen, Melle Panser, Jarich ter Borch ‘unde deser meer anderen, deren sich etlich entschuldichden um thusz to bliven. Etlich bleven sunst uut, des se na besuerden’.⁴⁴

Aan de geestelijken besteden we verder geen uitgebreide aandacht. De meeste keren al spoedig huiswaarts.⁴⁵ Enkel Mr. Ulfert Sibrandi, de Talleyrand van zijn tijd, speelt nog decennialang een grote rol in het politieke leven. Hoewel zoon van een stadsburger, die zelfs kastelein namens de stad in Friesland geweest is, zet hij zich sterk in voor de Ommelander zaak, maar zal later nog enkele keren van partij wisselen.⁴⁶

De opsomming van de niet-geestelijke verschrevenen verschaft veel informatie en geeft tevens aanleiding voor verschillende vragen. Zijn álle hoofdelingen opgeroepen en wie zullen daadwerkelijk verschenen zijn? Om hiervan een beeld te krijgen, moeten we de individuele hoofdelingen aan een nadere beschouwing onderwerpen. Rengers noemt weliswaar een lange lijst van gijzelaars, maar hij geeft zelf al aan dat zijn lijst niet compleet is. Hij noemt 33 personen met name, van wie er tenminste twee niet verschijnen, Hilbrant Sigers, hoofdeling te Zandeweer, en zijn zoon Take. Ook van Ailke Johans weten we uit een andere bron dat hij geen gehoor heeft gegeven aan de oproep.⁴⁷ In totaal zijn ruim 37 personen naar Emden vertrokken en daar een jaar lang gebleven.⁴⁸

Hilbrant Entens hoort ongetwijfeld ook bij deze groep, hoewel Rengers hem niet noemt; hij wordt wel als balling door Sicke Benninge genoemd⁴⁹ en blijkt later ook tot de anti-stedelijke hoofdelingen te behoren. Van zijn jongere broer Meye Entens is daarom ook te verwachten dat hij opgeroepen is, als hij op dat moment tenminste in de Ommelanden woont. In augustus 1499 wordt hij door de stadgers in Drenthe gevangengenomen;⁵⁰ hij behoort dan dus in elk geval tot de anti-stedelijke partij. Snelger Houwerda, hoofdeling te Appingedam, zal zich zonder twijfel eveneens gretig bij de andere Ommelanders aangesloten hebben. Het was immers de stad Groningen die zijn grootvader Ailke Houwerda had beroofd van diens machtspositie in het Klei-Oldambt.⁵¹ Over de gebroeders Cater ten slotte, die eveneens ontbreken, komen we hieronder nog te spreken.

44 Rengers, *Werken*, I, 179.

45 Emmius, *Rerum*, 565.

46 O. Vries, *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum-Leeuwarden, 1999); Douwama, *Geschriften*, 90.

47 Huisarchief (HA) Farmsum, inv.nr. 9, fol. 135.

48 Rengers, *Werken*, III, 40.

49 Benninge, ‘Chronickel’, 28; Emmius, *Rerum*, 565, die de abten van Aduard, Rottum, Thesinge, de commandeur van Oosterwierum, de gebroeders Van Ewsum en Ripperda, Asinga to Rasquert, Dutmer en Johan Rengers en Hilbrant Entens noemt.

50 FA Ewsum, inv.nr. 5, oud inv.nr. 64; Emmius, *Rerum*, 581.

51 A.S. de Blécourt, *Oldambt en Ommelanden* (Assen, 1935).

Detail van de grafzerk van
Snelger Houwerda, ca. 1523

Vergelijken we de lijst van opgeroepen met de namen van de hoofdelingen die we uit andere bronnen kennen, dan blijkt zij verrassend compleet te zijn. Er ontbreken enkele stadlers die zijn gehuwd met erfgenamen van vóór 1498 overleden hoofdelingen. Hun nazaten komen later als hoofdelingen voor: Egbert Clant (Stedum), Johan de Mepsche (Rasquert) en Ludeken Clant (Warfhuizen, Leermens). Verder missen we drie jonge hoofdelingenzonen die in 1498 nog minderjarig zijn en van wie het om die reden niet verwonderlijk is dat zij ontbreken: Peter Ripperda, Fecke Ompteda en Jurgen Addinga. Of deze laatste in 1498 wel in de Ommelanden woont – zijn moeder is een Van Dedem –, is overigens de vraag. Peter Ripperda blijkt in 1504 in de stad te verkeren en gehuwd te zijn met een stad-Groningse vrouw.⁵²

Omdat de lijst in zo grote mate overeenkomt met het overzicht van alle hoofdelingen dat we op grond van andere bronnen samengesteld hebben, kunnen we concluderen dat dat overzicht bijna of geheel compleet is,⁵³ – althans met betrekking tot Hunsingo en Fivelingo. Rengers wijdt namelijk geen woord aan de hoofdelingen ten westen van het Reitdiep, zelfs niet aan zijn vrouws grootvader Rembt Jensema, hoofdeling te Oldehove. De reden hiervan is niet moeilijk te vinden. Jancko Douwema meldt dat die hoofdelingen zich namelijk niet naar Emden begeven maar vluchten naar Friesland, de meesten naar Oldeboorn. Met name noemt hij Rembt Jensema, Rembt Fritsinga, Alger Bruninga en Reiner Fritema.⁵⁴ Ook Here Harkema behoort misschien tot dit gezelschap; in 1503 worden in elk geval de goederen van hem en zijn zuster geplunderd

⁵² FA Ewsum, inv.nr. 325, een akte van boedelscheiding ten overstaan van burgemeesters en raad.

⁵³ R. Alma, 'De Ommelander adel in de late Middeleeuwen', *Virtus*, II (1994-1995) 23-33.

⁵⁴ Douwema, *Geschriften*, 102. Opvallend is dat Douwema voor de Westerkwartierders niet de term ridderschap of hoofdelingen hanteert, hoewel het niet zeker is dat we hier grote betekenis aan moeten toekennen.

door Groninger troepen.⁵⁵ Helaas kunnen we van de Westerkwartierder adel als geheel niet vaststellen hoe de partijkeuze lag, omdat daar de titel hoofdeling in de vijftiende eeuw zelden gebruikt wordt en de genealogische informatie nog te lacuneus is om een samenhangende adelsgroep waar te nemen.⁵⁶ Wel is zeker dat Allert Gaykinga, hoofdeling op Gaykingadijk, en de ridder Redmer Alma te Saaksum stadsgesind waren.⁵⁷ Van deze laatste weten we wel dat hij in elk geval later in dat jaar nog opgeroepen is om naar Emden te komen, want zijn paspoort, op 29 oktober 1498 afgegeven door graaf Edzard, is nog bewaard gebleven.⁵⁸ Het is overigens zeer de vraag of hij toen daadwerkelijk verschenen is.

Opvallend is dat Rengers zijn opsomming in verschillende groepen opsplijt. Hij begint met zes abten en een commandeur, een ridder (Abeke van Ewsum), twee proosten (van wie de eerste, Haye Ripperda, ook hoofdeling was), zestien hoofdelingen, vier buurrechters uit Appingedam en ten slotte acht personen die hij niet van een kwalificatie voorziet: Ailke Johans, Remmert Fraylema, Jelteke to Berum, Diu en Bonne Aulsema, Popke to Oosterhuisen, Melle Panser, Jarich ter Borch ‘unde deser meer anderen’. Bedoelde hij met deze personen ‘egenerffden’? Ailke Johans wordt één keer vermeld als hoofdeling te Siddeburen, namelijk in 1481, maar de overige genoemden of hun voorouders vinden we in de vijftiende eeuw nooit met die titel aangeduid. Ailkes vader en grootvader, Johan Ytkens en Ytke Doenga, treffen we evenmin als hoofdeling aan. Die constatering krijgt nog meer gewicht omdat dit voor de overige, eerder genoemde opgeroepen zonder uitzondering wel geldt. Het heeft er alle schijn van dat Rengers de twee groepen niet voor niets onderscheidt, maar dat hij er een standsverschil mee aanduidt. Interessant is verder dat dit geen laat-zestiende-eeuws onderscheid zal zijn. Bezien we de genoemde acht overige personen nader, dan blijken hun nazaten of erfopvolgers iets gemeen te hebben. Ten tijde van Rengers zijn deze namelijk zonder uitzondering hoofdeling: de geslachten Ewens te Siddeburen, Fraylema te Slochteren, Van Berum te Bierum, Aulsema te Uithuisen, Van Oosterhuisen (en door vererving Tjarda van Starckenborgh) te Eenrum en Tinallinge, Panser te Vierhuisen respectievelijk Clant te Leermens voeren allen vanaf de eerste helft van de zestiende eeuw die titel. Aan het einde van de zestiende eeuw zou de scheiding tussen hogere en latere adel tussen deze groepen niet zo gelegd worden als Rengers doet. Hij moet deze tweedeling dus al aan zijn bronnen ontleend hebben.

De lijst van Rengers lijkt daardoor een opmerkelijk accurate weerspiegeling van een laat-vijftiende-eeuws onderscheid tussen twee standen te zijn. Daardoor rijst de vraag wat oorzaak is en wat gevolg: gaan deze laatste families in de zestiende eeuw tot de hoofdelingenstand behoren omdat zij in 1498 opgeroepen zijn, of worden zij opgeroepen omdat zij al tot een semi-adellijke stand behoren? Deze vraag, hoe interessant ook, moet in het licht van de hele geschiedenis van de Ommelander adel behandeld worden en laten we hier verder onbeantwoord.

55 Benninge, ‘Chronickel’, 68.

56 Zie Alma, ‘Ommelander adel’.

57 Emmius, *Rerum*, 576, resp. 579. Vgl. HA Farmsum, inv.nr. 772, reg. 209. Ook Allerts zoon Hindrick Gaykinga strijdt in 1514 aan de stad-Groninger kant (Benninge, ‘Chronickel’, 270; Emmius, *Rerum*, 735).

58 HA Nienoord, inv.nr. 670.

Partijkeuze

Van enkele van de opgeroepen hebben we hierboven de partijkeuze al kunnen vaststellen. Van de meeste is deze echter niet geheel duidelijk. De wisselende politieke verhoudingen rond 1500 zullen er ongetwijfeld toe hebben bijgedragen dat verschillende hoofdelingen een of meer keren van partij wisselden. De bronnen laten ons daarnaast in de steek, doordat verschillende hoofdelingen zich niet onvoorwaardelijk aan één partij wilden verbinden om niet het risico te lopen op het verkeerde paard te wedden. Van een aantal hoofdelingen is het vanaf het begin duidelijk tot welke partij zij hoorden: Abeke, Relof en Wigbolt van Ewsum, Haye Ripperda, Ailke Onsta, Johan en Dutmer Rengers ten Post, Dutmer Rengers ten Dijke, Asinga to Rasquert en Menke Heemstra vormden de kern van de hoofdelingen te Emden.⁵⁹

Opvallend is dat dit ook juist de hoofdelingen zijn die rond 1500 geen nauwe familie-relaties met het stedelijk patriciaat hebben. De reden dat wij over hun keuzes ingelicht zijn, is dat zij een leidende positie bekleden. Zij treden diverse keren in gezantschappen op en daarom worden zij regelmatig in kronieken vermeld. Van de minder op de voorgrond tredende hoofdelingen weten we weinig, omdat zij zelden met name genoemd worden.

In een brief van 22 december 1498 klaagt graaf Edzard bij Abeke van Ewsum dat Abeke Tamminga en Eggerick Ripperda zich niet aan bepaalde gemaakte afspraken willen houden. Het gaat hierbij om geld, maar verder weten we het fijne er niet van. Op 26 december herhaalt Edzard zijn verzoek om Abeke op de zaak aan te spreken.⁶⁰ Deze twee hoofdelingen hadden verschillende stad-Groninger verwanten. Van Eggerick Ripperda liep deze lijn via de grootmoeder van zijn vrouw, maar deze relatie was wel zo sterk dat een eind-zestiende-eeuwse familiechroniek zijn vrouw zelf als stad-Groningse noemt.⁶¹ Voorafgaand aan het beleg van Appingedam door Groningen in 1501 bevindt hij zich op zijn naburige borg Dijkhuizen, dat zonder verzet aan de stad-Groningers wordt overgegeven.⁶² Uit 1502 dateert een verklaring dat hij de stad geen schade zal toebrengen.⁶³ De achtergrond van deze oorvedebrief is niet bekend. Vanaf 1503 verkeert hij wel met de andere hoofdelingen in Appingedam.⁶⁴ Abeke Tamminga had twee zwagers en een schoonzuster van stedelijke origine.⁶⁵ In 1500 wordt hij weliswaar door de stad Groningen gevangen genomen, maar heel zwaar lijkt deze hechtenis niet te zijn. Op 1 oktober van dat jaar schenken twee inwoners van de Marne hem een aantal redgerrechten en deze oorkonde wordt verleden voor burgemeesters en raad van Groningen.⁶⁶ Het heeft er alle schijn van dat hij zich met behoud van zijn eer onttrok aan de overige hoofdelingen in ballingschap door als gevangene in de stad te verblijven.

59 Vgl. ook Douwema, *Geschriften*, 102 (Relof en Wigbolt van Ewsum, Eilcke Onsta, Rengers, Ripperda en Heemstra), Emmius, *Rerum*, 566 (proost Ulfert, de commandeur van Oosterwierum, Van Ewsums, Ripperda's en Rengers).

60 FA Ewsum, inv.nr. 5, oud inv.nr. 64.

61 NSA Osnabrück, Gutsarchiv Schele zu Schelenburg, Dep. 38b, nr. 1000, *Stammbuch offte huiszkronik der Schelen to Welvelde*, I, 550.

62 Rengers, *Werken*, 197.

63 RF 1502.1.

64 HA Farmsum, inv.nr. 8, reg. 228; NSA Aurich, Dep. IV, Msc. IX 19, fol. 45, nr. 207.

65 Zie ook: Benninge, *Chronikel*, 47.

66 RF 1500.27.

De partijkeuze van Luert Cater, die eerder in 1498 nog gegijzeld werd om de brand-schatting aan Fox te voldoen, is niet geheel duidelijk. Hij wordt door Rengers niet onder de opgeroepen genoemd, maar deze vermeldt wel dat hij ('Cater' tout court) een jaar later de hertog van Saksen huldigde.⁶⁷ Als dat juist is, zou dat erop wijzen dat hij op dat moment tot de openlijk anti-stedelijke partij behoorde. Luert Cater was gehuwd met de Ommelandse Nese Rengers, maar hij had vele stedelijke verwanten. Zijn grootvader en twee ooms van vaderskant waren burgemeesters geweest en de burgemeester Harmen Clant en de pro-Groningse hoofddeling Allert Gaykinga waren zijn zwagers. Luerts beide broers Hinrick en These huwden stad-Groningse dames en in de jaren 1498-1506 komt de familie Cater voortdurend in stedelijke context voor. Al met al denk ik dat we de mededeling van Rengers dat leden van de familie Cater in 1499 de Saksische hertog huldigden, sterk moeten wantrouwen.

Wel duidelijk lijkt de keuze van Egbert en Ludeken Clant te zijn. Deze neven, zoons van een Groninger burgemeester respectievelijk raadsheer, waren beiden gehuwd met dochters van hoofdelingen, maar stonden op dat moment ongetwijfeld aan de stad-Groninger zijde.

Het is niet voor niets dat we in de vorige alinea's een aantal personen eruit hebben gelicht. Er bestaat namelijk een ongedateerde lijst, waarin alle kerkdorpen en kloosters in Hunsingo en Fivelingo en enige personen op een bepaald te betalen bedrag gezet worden. De personen die in deze lijst vermeld worden, lijken op het eerste gezicht willekeurig gekozen te zijn. Bezien we hen tegen het licht van de turbulente ontwikkelingen in 1498, dan lijkt er een relatie te zijn met de partijkeuze. De overtuigde voorvechters van de Ommelander zaak ontbreken namelijk volledig, maar wel treffen we de bovengenoemde personen of hun (schoon)ouders aan.

Abeke Tamminga te Hornhuizen	25 gld.
Allert Tamminga te Hornhuizen	25 gld.
Eemke Tamminga (moeder van Abeke en Allert) te Warffum	25 gld.
Luert Cater te Huizinge	25 gld.
Ludeken Clant te Warfhuizen	20 gld.
Egbert Clant te Stedum	20 gld.
Frouke to Godlinze (schoonmoeder van Eggerick Ripperda) en haar kinderen	15 gld.
[Popke to] Oosterhuisen te Eenrum	15 gld.
Gayke Sippens te Bierum	15 gld.
Melle Panser te Vierhuizen	10 gld.
[Iwe to] Ewer	10 gld.
Tjarck ten Post	10 gld.
Hayke Doenga te Wetsinge	6 gld.

67 Rengers, *Werken*, 192; R.H. Alma, 'Een kroniekje van Johan Rengers ten Post', *Gruoninga*, XXXVII (1992) 146.

De bedragen waarvoor zij aangeslagen worden, komen wonderwel overeen met hun status, zoals we die uit andere bronnen kennen. Achtereenvolgens zien we met afnemende bedragen: hoofdelingen, overige opgeroepen en niet bij Rengers als opgeroepen vermelde personen. Het lijkt erop dat deze schatting geheven werd ten behoeve van de delging van de schuld aan graaf Edzard, waarbij een deel van het bedrag opgebracht moest worden door niet in ballingschap verkerende personen. De schattingslijst is rond 1501 aangepast, waarbij enkele namen toegevoegd en afgevoerd werden. Overigens is de interpretatie en datering van de lijst niet geheel zonder problemen. De lezer zij verwezen naar de elders gegeven toelichting.⁶⁸ Belangrijk is deze lijst omdat de selectie van de aangeslagen personen vermoedelijk samenhangt met de (formele) partijkeuze, gezien vanuit de opsteller van de lijst, de stad Groningen. Het is daarom een van de weinige bronnen waardoor we ingelicht worden over de gezindheid van de minder prominente (semi-)hoofdelingen. De vier laatstgenoemde personen zouden eveneens door Edzard verschreven kunnen zijn. Iwe to Ewer wordt door Benninge als hoofdeling vermeld, als hij strijdend aan stad-Groninger zijde in 1500 sneuvelt, terwijl de nazaten van Hayke Doenga in de zeventiende eeuw tot de Ommelander adel gerekend worden. Wat dat betreft passen zij dus in het rijtje van ‘overige opgeroepen’.⁶⁹

De ridderschap tussen 1498 en 1506

Het zou te ver voeren om de tumultueuze gebeurtenissen na 1498 hier in extenso te beschrijven. We beperken ons tot die zaken die de Ommelander edelen in ballingschap direct betreffen of waar zij actief bij zijn betrokken.

Al enkele weken nadat de hoofdelingen in Emden in gijzeling zijn gegaan, wordt te Groningen een overleg georganiseerd. Als gedeputeerden treden de commandeur van Warffum en Eggerick Ripperda op.⁷⁰ Tijdens dit overleg op 6 september 1498 bestemt de stad, tegen de zin van de Ommelander gedeputeerden, het belastinggeld dat is ingezameld om de schuld aan graaf Edzard te betalen, tot soldij voor de soldaten die zij in Leeuwarden gelegerd heeft. De gedeputeerden krijgen een schuldbekentenis mee en de belofte dat de stad hen zal helpen om nieuwe belastingen in te vorderen.⁷¹

Het mag duidelijk zijn dat de verhoudingen door deze gebeurtenissen op scherp werden gesteld. Al op 13 september 1498 laat de stad zien waar haar hulp bij het invorderen van de schatting uit bestaat. Burgemeesters en raad en de gedeputeerden van Stad en Lande roepen de prelaten, hoofdelingen, eigenerfden en gemene meente van Hunsingo, Fivelgo, Duurswold en Middagerland op tot het houden van een landdag op de maandag daaropvolgend op het raadhuis te Groningen, met medeneming van het nog niet betaalde schot. Wie niet verschijnt of geen schot meeneemt, wordt voortaan als vijand beschouwd.⁷² Het is de eerste poging van de stad om de ballingen te dwingen naar de Ommelanden terug te keren.

68 Alma, ‘Schattingen’, 166-174.

69 *Idem*, 171-172.

70 Vermoedelijk behoorde Johan Rengers ten Post ook tot het Ommelander gezantschap (vgl. de paspoorten in OA, inv.nr. 27, reg. 129 en 130).

71 OA, inv.nr. 27, reg. 131. Zie verder Alma, ‘Schattingen’.

72 OA, inv.nr. 27, reg. 132. Gedrukt: P.J. Horsman, e.a., *Schriftspiegel. Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw* (Zutphen, 1986) nr. 32.

Het keerpunt in de verhouding tussen de Ommelander adel en de stad vinden we in een akte van 5 oktober 1498, waarin de ballingen het verbond van 1482 opzeggen. Zij verklaren in onderhandeling te zijn met graaf Edzard en achten het verbond niet meer van waarde, ‘umme sunderlinge marckliken last, schaden und gewalt ons vander staed Groningen gekomen zynnen’. Dit stuk is van zo grote importantie dat het vreemd lijkt dat het bijvoorbeeld niet vermeld wordt bij Emmius.⁷³ Het was hem blijkbaar onbekend, wat niet opmerkelijk is omdat de inhoud door de gebeurtenissen in de komende decennia achterhaald is. In het vervolg komen we op deze akte terug.

Rond 1 november 1498 wordt een dag gehouden door de bisschop van Utrecht met de ridderschap en drie steden van het Oversticht tussen de ‘gemeenen hoofdelingen’ en de stad, waarbij ook Edzard en volmachten van de hertog Albrecht aanwezig zijn. Besloten wordt tot een bestand tot 2 februari 1499. Ook in 1499 en 1500 blijven de bisschop, de ridderschap en de steden moeite doen om de zaak tussen de stad Groningen en de Ommelander hoofdelingen, graaf en hertog bij te leggen, maar veel verder dan verlengingen van het bestand komen zij niet.

De tijd wordt onderwijl gedood met diplomatieke correspondentie. Burgemeesters, raad en hoofdmannen roepen in maart 1499 prelaten, kerkheren, hoofdelingen en eigenrden van Hunsingo, Fivelgo, Duurswold en Middagerland voor een landdag te Groningen,⁷⁴ maar het is de vraag wie op dit soort eenzijdig uitgeroepen landdagen verschenen is. Van een Ommelander bestuur dat onder stedelijke invloed staat, horen we in deze jaren niets; als zoiets al gefunctioneerd heeft, dan had het in elk geval geen enkel gezag.

Rond dezelfde tijd schrijft de stad aan Edzard dat zij bereid is te helpen om het geld voor de terugbetaling van zijn schuld in te vorderen ‘alse de prelaten ende hoevelingen weder myt uns up hoeren guderen komen en syck alsdan daer heen en bewysen gelijke den anderen ende verbuntsluden willen wy uns alsdan em daerinne behulplick wesen umme de penningen to radenn en to verwerven de betalingen van te doende’ enzovoorts.⁷⁵ Aan de andere kant zit de graaf ook niet te springen om het geld. In dezelfde tijd betaalt Edzard namelijk aan de stad Groningen 2000 rijns gulden vanwege een andere schuld.⁷⁶ Het was natuurlijk veel eenvoudiger om die schulden tegen elkaar weg te strepen, maar dan was natuurlijk voor Edzard een formele reden weggevallen om zich met de Ommelanden te bemoeien.

De stad beschouwt de gijzeling, en vermoedelijk feitelijk terecht, als een voorwendsel van de hoofdelingen om zich onder de bescherming van Edzard te plaatsen en de huizen en goederen van de ballingen worden door de stad in beslag genomen en verwoest. Zo worden de huizen geplunderd van Abeke van Ewsum te Roden, Wigbolt en Relof van Ewsum te Middelstum, Asinga to Rasquert, Menke en Sasper Heemstra te Loppersum, Haye Ripperda te Farmsum, Focke en Johan Rengers te Ten Post, Ailke Onsta te Sauwerd en Leens en Dutmer Rengers ten Dijke te Pieterburen.⁷⁷

73 OA, inv.nr. 27, reg. 134, gedrukt: J. Nanninga Uitterdijk, *Geschiedenis der voormalige abdij der Bernardijnen te Aduard* (Groningen, 1870) 73, en *Ostfriesisches Urkundenbuch*, J. Friedländer ed. (2 dln.; Emden, 1878-1881) (hierna: OFU), nr. 1639 (daar abusievelijk op 1499 gedateerd).

74 OA, inv.nr. 27, reg. 137.

75 OA, inv.nr. 27, reg. 136 en 138, gedrukt: Nanninga Uitterdijk, *Geschiedenis*, 74, resp. 74-75, en OFU, nr. 1620.

76 OFU, nr. 1621.

77 Zuidema, ‘Kroniekje’, 120.

De ridderschap steekt met Edzard de Eems over en vestigt zich in Appingedam, waar zij de komende zeven jaar zal verblijven. Omdat zij ziet dat zij alleen geen weerstand kan bieden aan de stad, vraagt de ridderschap op aanraden van Edzard hertog Albrecht om hulp. De Oost-Friezen Victor Frese (wiens schoonmoeder een Ripperda was) en Mathias Nykamer, de ridderschap ‘to lieff’, worden als gezanten naar Albrecht gestuurd en spreken af dat Fox met zoveel soldaten als in Friesland gemist kunnen worden, naar Appingedam zal trekken.⁷⁸ Helaas sneuvelt Fox onderweg daarheen op 22 juli 1499 bij Kropswolde met driehonderd van zijn soldaten, tot grote vreugde van het volk, dat zijn plunderingen van het jaar daarvoor nog niet vergeten is.⁷⁹ Zijn spreekwoordelijke moed wordt echter door zijn overwinnaars beloond door een graf in de Broerkerk te Groningen met lofdicht.

Nu de relatie tussen de stad Groningen en de hoofdelingen door deze openlijke strijd onherstelbaar beschadigd is, kunnen zij zich vol overgave tot de hertog wenden. Op 1 augustus 1499 huldigen ‘etliche hovetlingen inden Umlanden [...] und vole egenerffden’ hertog Albrecht bij een bijeenkomst in Selwerd. Rengers noemt in dit kader de namen Onsta, Van Ewsum, Rengers, Ripperda, Asinga to Rasquert, Cater en Menke Heemstra.⁸⁰ Zoals we hierboven zagen is het onzeker of de naam Cater hier terecht tussen staat. Van 8 oktober daarna dateert een belening van Johan Rengers ten Post met verschillende rechten; hierop komen we hieronder terug.

Appingedam is een belangrijk, stabiel bolwerk voor graaf Edzard. De militaire leiding van die plaats wordt in handen van de Ommelander hoofdelingen gelegd. Edzard stelt Abeke van Ewsum aan tot bevelhebber van de troepen. Op 21 augustus 1499 verleent hij deze op verzoek ontslag en benoemt Abekes broer Relof in die functie.⁸¹

In 1500 staan de militaire ontwikkelingen in het noorden in het teken van de Friese opstand tegen het Saksische gezag. Om zijn zoon in Franeker te ontzetten stuurt Albrecht grote aantallen troepen vanuit Saksen via Oost-Friesland naar het westen. De stad Groningen besluit deze troepen, waarbij graaf Edzard zich gevoegd heeft, tegen te houden en bij Warffumerzijl komt het tot een slag die de Saksische overmacht wint. Aan de zijde van de Ommelanders uit de Marne die tegen de Saksische troepen strijden, sneuvelen Jarich ter Borch en Iwe to Ewer.⁸² Daarmee is duidelijk dat zij niet tot de voorvechters van de Saksische hertog behoorden; het is zeker niet onmogelijk dat zij de stad-Groninger partij aanhingen: Ter Borch was enkele jaren daarvoor hertrouwt met de stad-Groningse vrouw Willem Alma,⁸³ terwijl Iwe to Ewer hierboven al genoemd werd in de schattingslijst te midden van andere stadsgezinden.

In juli 1500 trekt Albrecht, na de opstand in Friesland te hebben onderdrukt, met rond 9000 soldaten tegen Groningen op.⁸⁴ Als groep strijden zij samen met Albrecht

78 Douwama, *Geschriften*, 103.

79 H. Brugmans, ‘De kroniek van het klooster Aduard’, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, XXIII (1902) 73.

80 Alma, ‘Kroniekje’, 146. Alleen in deze voorstudie voor zijn kroniek maakt hij melding van de vele eigenerfden (vgl. Rengers, *Werken*, I, 192, waar de gebeurtenis op 28 juli gesteld wordt).

81 FA Ewsum, inv.nr. 5, oud inv.nr. 64.

82 Zuidema, ‘Kroniekje’, 119; Benninge, ‘Chronickel’ 45-49; Worp, *Vijfde boek*, 23.

83 HA Farmsum, inv.nr. 833, reg. 215.

84 C.E. Dijkstra, ‘Een minder bekend beleg van Groningen in het jaar 1500’, *Groningse volksalmanak* (1970-1971) 100.

van Saksen en Edzard rond 14 juli 1500 bij Bomsterzijl⁸⁵ en vervolgens legt de hertog een beleg voor de stad Groningen rond 25 juli 1500 'met dye heerschappen uut Groningerlant, dye oeck quaet Groningers waren'.⁸⁶ Volgens een andere kroniekschrijver waren het zelfs de hoofdelingen die de hertog ten onrechte voorgespiegeld hebben dat hij de stad zou kunnen innemen.⁸⁷ Het beleg van de stad heeft geen succes. Ondanks de duizenden kogels die de stad in geschoten worden, wordt niemand getroffen dan een kip met haar kuikens. Kort daarna sterft hertog Albrecht op 12 september 1500 onder mysterieuze omstandigheden te Emden;⁸⁸ vele theorieën en geruchten doen de ronde, die de verschillende kroniekschrijvers gretig optekenen.⁸⁹ In augustus 1500 is een voorlopig verdrag tussen de hertog en de stad gesloten, buiten medeweten van de hoofdelingen en graaf Edzard. Volgens een kroniekschrijver was deze eigenmachtige actie van de hertog het gevolg van de ziekte waaraan hij kort daarna overleed.⁹⁰ Al in mei 1501 werd dit verdrag door de stad verbroken door een poging om Appingedam in te nemen, waar de hoofdelingen die 'quaet Groningers' waren, op dat moment verbleven.⁹¹ De stad Groningen legt een beleg voor het stadje met wel 6000 soldaten, onder wie een aantal Friese hoofdelingen die zich na de opstand van het jaar daarvoor niet met de Saksische hertog verzoend hebben,⁹² en beschieten het stadje heftig. In het bijzonder de Ommelander 'junckeren' weren zich flink en tonen zich mannen met grote moed. Zij zouden, volgens Jancko Douwema, waardig zijn geweest om tot ridder geslagen te worden. Het beleg van Appingedam duurt weken voort, omdat Edzard geen gelegenheid ziet de stad te hulp te komen. Uiteindelijk landt hij op 15 juni met 21.000 man bij Oterdum en Reide en ontzet hij het stadje.⁹³ Daarbij sneuvelen duizenden Groningers, onder wie de burgemeesterszoon Johan de Mepsche. Driehonderd soldaten en twee burgemeesters worden gevangen genomen en elf vaandels buitgemaakt, die als trofee in de kerk te Emden worden gehangen.⁹⁴ Na zijn overwinning trekt Edzard Appingedam binnen en verwondert zich erover dat de stad zo lang stand heeft gehouden. Douwema concludeert dat de leden van de ridderschap dankzij Edzard hun eer, lijf en goed (in die volgorde!) behouden hebben. In de nacht van 13 december wil de stad Groningen nog een poging wagen

85 Worp, *Vijfde boek*, 23-24: 'veel heerschappen uut Groningerlant, dye van dye Groningers waren verdreven ende worden bij den grave van Emden onthouden'.

86 Worp, *Vijfde boek*, 23-24.

87 Zuidema, 'Kroniekje', 120, 122.

88 Dijkstra, 'Een minder bekend beleg'.

89 Zie o.a. Douwema, *Geschriften*, 122.

90 OA, inv.nr. 758.

91 Worp, *Vijfde boek*, 43-45; Zuidema, 'Kroniekje', 126; Beninga, *Chronica* (concept), fol. 51v: 'den gemeinen adell unde hovetingen, benefens dene trefflichsten huysluyden der Ostfriessen', die Edzard naar de 'hovetlingk in den Damm' gestuurd had. Edzard zelf spreekt in de brief waarin hij de hertogen om hulp vraagt, van 'de eddellyuede in den Ummelanden all' met ongeveer 1000 Oost-Friezen (Microfiches van stukken betreffende het bestuur van de Saksische hertogen in Friesland en Groningen (MSFG), inv.nr. 575).

92 Beninga, *Chronica* (concept), fol. 51v.

93 Worp, *Vijfde boek*, 46-47; Beninga, *Chronica* (concept), fol. 52; Rengers, *Werken*, I, 195 (daar ten onrechte op 1500 gedateerd) en 198: 20.000 man.

94 Beninga, *Chronica* (concept), fol. 52: 12.000 doden; Rengers, *Werken*, I, 195 en 198, en Benninge, 'Chronickel', 486: 3000 doden; Douwema, *Geschriften*, 103-104: 1500 doden; MSFG, inv.nr. 579: meer dan 1000 doden en gevangenen; *ibid.*, inv.nr. 530: 1100 gevangenen en 'mercklick antall' gesneuvelden; Rengers, *Werken*, I, 195; Worp, *Vijfde boek*, 46-47.

om Appingedam te veroveren, ondanks ‘den suene und versegelde breven off tractaten’, maar zij ziet daar toch van af.⁹⁵

In het begin van dat jaar is Hilbrant Entens, hoofddeling te Middelstum, die vertrouwde op de zoen en weer naar de zijnen was getrokken, ’s nachts van zijn bed gelicht en naar de stad gevoerd. Hij wordt beledigd en mishandeld en men slaat hem in de stad in de boeien. Heftig protesteren de hoofdelingen onder andere bij de hertog van Saksen.⁹⁶ Deze kan natuurlijk weinig uitrichten, maar hij neemt de klacht wel zo serieus dat hij in een brief aan de bisschop van Utrecht, formeel de landsheer van Groningen en tevens neef van de hertog, te midden van opmerkingen over de misdaden van de stad expliciet melding maakt van het feit dat zij heerschappen in de Ommelanden overvallen en gevangennemen. Enige maanden later kan Hilbrant weer naar huis terugkeren.⁹⁷

Rond 21 september 1501 komt de bisschop met de ridderschap van het Sticht naar Aduard en maakt daar een zoen tussen Groningen en de hertog van Saksen.⁹⁸ In de jaren daarna is de rust in de Ommelanden enigszins weergekeerd. Het alledaagse privaatrechtelijke leven gaat op het eerste gezicht gewoon door. Er wordt gehandeld in onroerende goederen en rechten, landhuren worden betaald en processen gevoerd. Wel valt het op dat vrij veel transacties verzegeld worden door hoofdelingen en pastoors in Appingedam, onder vermelding van getuigen uit diezelfde stad. Voor zover we dat waar kunnen nemen, verkeren de leden van de ridderschap in de jaren tot 1506 voornamelijk aldaar. Van het itinerarium van de individuele hoofdelingen is nauwelijks iets bekend. Het beste zijn wij ingelicht over de familie Van Ewsum.⁹⁹ Van Johan Rengers ten Post weten wij uit zijn rekeningenboek dat hij tussen 1498 en 1506 renten en landhuur blijft ontvangen, die hem betaald worden in Emden, Appingedam, Assen, Zwolle en op Arenshorst (zijn vrouw was een Sallandse).¹⁰⁰ Ook de andere hoofdelingen die goederen en familie elders bezitten, zoals Melchior Rengers en Meye Entens, zullen regelmatig buiten de Ommelanden verbleven hebben.

Verder wordt er in de jaren na 1501 vooral onderhandeld. Zowel de hertog als de graaf laten zich vergezellen en vertegenwoordigen door Ommelander hoofdelingen. Het gaat daarbij niet alleen om overleg in de regio; in mei 1503 wordt op instigatie van Philips de Schone een dag te Gent gehouden tussen vertegenwoordigers van de stad aan de ene kant, en hertog Georg en vertegenwoordigers van Edzard en de Ommelander hoofdelingen aan de andere kant. Voor overleg met de hertog worden in augustus 1503 onder anderen Abeke van Ewsum en Haye Ripperda namens graaf Edzard afgevaardigd naar Saltsa.¹⁰¹

Op 2 april 1504 deputeert de ridderschap Relof van Ewsum, Johan Rengers ten Post en heer Harmen van Reden naar hertog Georg en stelt zich borg voor hun veiligheid.¹⁰² Van deze Harmen of Hermannus van Reden is helaas niet bekend wat voor

95 Rengers, *Werken*, I, 195. Ook aangehaald in OA, inv.nr. 27, reg. 142, Verzameling afschriften en reproducties van elders berustende stukken (VVA), inv.nr. 396, RF 1501.26.

96 Gemeentearchief Kampen, inv.nr. I, 90; MSFG, inv.nr. 461 en 536; Rengers, *Werken*, I, 195.

97 RF 1501.5, Stukken Rood voor de Reductie 505**.

98 Worp, *Vijfde boek*, 48.

99 Zie hierover uitgebreider: Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum*, 81-114.

100 HA Farmsum, inv.nr. 9, fol. 24v, 25v, 87v, 104, 104v.

101 FA Ewsum, inv.nr. 170, oud inv.nr. 70, reg. 104; *ibid.*, inv.nr. 169, oud inv.nr. 71, brief van 1 aug. 1503

102 FA Ewsum, inv.nr. 171, oud inv.nr. 42, reg. 108.

werkzaamheden hij voor de ridderschap verrichte. Hij is keizerlijk notaris en in die hoedanigheid bekrachtigt hij een door zijn collega Rembertus Uphusen vervaardigd verslag van een overleg tussen de ridderschap en vertegenwoordigers van de stad Groningen op 13 maart 1501.¹⁰³

In 1505 vindt een overleg te Rolde plaats, waar namens de hertog twee ridders, namens de Ommelanden Relof en Wigbolt van Ewsum en Asinga to Rasquert en namens de stad twee burgemeesters en de secretaris komen;¹⁰⁴ later dat jaar, op 29 september komt het te Hattem nogmaals tot een bijeenkomst op instigatie van de bisschop, na ontvangst van een scherp schrijven van de keizer om de stad geen bijstand te verlenen. Hierbij komen vertegenwoordigers van de keizer, van Philips en de stad. Edzard verschijnt persoonlijk in gezelschap van de Saksische regenten in Friesland, met 'itlike vanden ridderschap der Ommelanden', namelijk Relof van Ewsum, Asinga to Rasquert en Johan Rengers ten Post. Ondanks deze zware delegatie wordt ook dit keer niets uitgericht.¹⁰⁵

De dringende brief die de bisschop van de keizer ontvangen heeft, is het gevolg van de rijksacht die op 25 april 1505 door Maximiliaan over Groningen is uitgesproken, waardoor alle hulp aan de opstandige rijksstad verboden wordt. De stad komt daarvoor geheel alleen te staan.¹⁰⁶ Als reden geeft de keizer aan dat hij door de hertog ingelicht is hoe de stad 'den mereren tail der vom adell unnd annder in den Umblannden unnd gegent by inen (...) gewalltigclichen überzogen unnd mit name mord, prannd unnd in annder wege beschadigt haben'.¹⁰⁷ Hieruit blijkt het belang van het feit dat de hoofdelingen en hun bondgenoten steeds hebben gezorgd dat hun formeel niets te verwijten viel; de diplomatieke omzichtigheid lijkt nu zijn vruchten af te werpen. In de daaropvolgende zomer voert Edzard tezamen met de Ommelander hoofdelingen uit naam van Georg oorlog om Groningen tot overgave te dwingen. De stad laat de stadshuizen van de hoofdelingen slopen en de stenen worden gebruikt voor de bouw van een enorm bolwerk voor de Boteringepoort.¹⁰⁸

De geschiedenis maakt een onverwachte wending als Edzard in april 1506 gesprekken aanknoopt met vertegenwoordigers van de stad om de heerschappij op zich te nemen. Jancko Douwema schrijft in zijn kroniek dat de Groningers Edzard boven alle mensen haten, omdat hij de Ommelander ridderschap onderhoudt, haar heeft geholpen om Appingedam in te nemen en de Groningers aldaar in 1501 verpletterend te verslaan. Bovendien heeft hij de Saksische hertogen gesteund om hun positie in Friesland te verkrijgen. De angst voor de wreedheid van de Saksische troepen overreedt de stad echter om Edzard als heer binnen te halen.¹⁰⁹ Bij de onderhandelingen met de stad wordt Edzard natuurlijk niet vergezeld door Ommelanders. Emmius schrijft weliswaar dat Edzards onderdanen het met zijn keuze eens waren,¹¹⁰ maar dat zal ongetwijfeld niet gelden voor de Ommelander hoofdelingen.

103 MSFG, inv.nr. 536.

104 OA, inv.nr. 758; Emmius, *Rerum* 631; Benninge, 'Chronickel', 75.

105 Benninge, 'Chronickel', 117.

106 OA, inv.nr. 758, reg. 160.

107 Staatsarchiv Dresden, Frießländische Sachen 1505-1509, Loc. 8182, fol. 5-9, kopieën Berns, nr. 284.

108 Emmius, *Rerum*, 638. Benninge, 'Chronickel', 89, noemt de huizen van onder anderen jonker Van Ewsum, Ailke Onsta en Dutmer Rengers.

109 Douwama, *Geschriften*, 132-133.

110 Emmius, *Rerum*, 662.

Op 1 mei 1506 wordt hij met veel feestgedruis ingehaald door burgemeesters, raad, gilden en bouwmeesters, die aan hem de sleutels van de stad overdragen. Hertog Georg, die hierbij aanwezig is, ‘schweget hiertho stille, so idt den ock billick wasz’.¹¹¹ Vervolgens trekt Edzard in de stad met 5000 à 6000 man en daags daarna leggen de inwoners de eed van trouw af. Om zijn gezag over Groningen te consolideren en zich niet over te leveren aan de grillen van de stad laat hij een dwangkasteel bouwen bij de Oosterpoort. De relatie tussen Georg en Edzard, die formeel namens de hertog het stadhouderschap voert, blijft moeizaam en gespannen, maar in Stad en Lande heerst tot 1514 betrekkelijke vrede.¹¹²

Privileges voor de ridderschap

De correspondentie uit de eerste jaren na 1498 die de hertog met de Ommelander hoofdelingen voerde, handelt voornamelijk over de schade en last die de ballingen van de zijde van de stad Groningen ondergaan, waarover zij voortdurend bij de hertog klagen.¹¹³ Dat de hertog deze klachten serieus neemt, blijkt uit het feit dat de edellieden, hoofdelingen, heerschappen of ridderschap te Appingedam regelmatig figureren in de hertogelijke correspondentie, zowel die met ondergeschikten als die met andere heren.¹¹⁴ Inzet is steeds dat de hoofdelingen weer de vrije beschikking krijgen over hun goederen en weer terug kunnen keren. Overigens klaagt de ridderschap ook over zaken die het publieke nut betreffen, zoals waterstaatkundig onderhoud.¹¹⁵

Erg veel interessants biedt de correspondentie dan ook niet. Over de visie van hertog Georg op de positie van de Ommelander adel onder zijn regering worden we beter ingelicht door enkele adviezen die zijn opgesteld ten behoeve van verschillende onderhandelingen.

In het voorlopige verdrag dat de hertog en de stad Groningen op 21 augustus 1500 sluiten, wordt onder andere bepaald dat Groningen afstand doet van haar aanspraken op de Ommelanden in afwachting van de definitieve uitspraak van het Rijkskamergerecht. De stad verkrijgt het stapelrecht over de Ommelanden – vanouds een belangrijk strijdpunt,¹¹⁶ maar wel met een opmerkelijke uitzondering: ‘doch hyr inne uthgesondert die hoevelingen der Omlanden die welcke oer eghene guedere bij hem selvest opgekoemen ende nicht toegecocht tot oeren schoensten ende besten gebruiken ende verkoepen moeghen’. Ook de stad Appingedam wordt uitgezonderd. Verder wordt bepaald dat de burgers en inwoners van de stad hun gerechtigheden en heerlijke rechten tot de uitspraak van het Rijkskamergerecht zullen behouden. De stad Groningen zal toestaan dat graaf Edzard zijn geleende geld terugbetaald wordt en ten slotte zal het Rijkskamergerecht ook bepalen hoeveel schade de hoofdelingen in de Ommelanden geleden hebben van de stad.¹¹⁷ Een jaar later, op 26 september 1501, wordt een nieuw verdrag gesloten tussen beide partijen met vergelijkbare bepalingen.¹¹⁸

111 Beninga, *Chronica* (concept), fol. 54v.

112 Worp, *Vijfde boek*, 84.

113 MSFG, inv.nr. 139, 145, 434, 435, 500, 745.

114 MSFG, inv.nr. 469, 484, 485, 507, 511, 512, 574, 575, 606, 646, 719, 1272.

115 MSFG, inv.nr. 536.

116 Het verdrag spreekt over het ‘behouden’ van dat recht, in de gebruikelijke stad-Groninger retoriek. Zie P.G. Bos, *Het Groninger gild- en stapelrecht tot de Reductie in 1594* (Groningen, 1904).

117 MSFG, inv.nr. 33.

118 MSFG, inv.nr. 646.

In de jaren na 1501, wanneer het gevaar van een inneming van Appingedam door de Groningers voorlopig geweken is, lijken ook de hoofdelingen de aandacht van de hertog te verloren te hebben. Als de rijksacht over Groningen in het begin van 1505 uitgesproken wordt, verschijnen de hoofdelingen weer regelmatig in de correspondentie en bij de onderhandelingen met de hertog.¹¹⁹ Op 7 april 1505 eist de hertog van de stad dat zij de hoofdelingen weer laat terugkeren naar hun huizen en haar aanspraken op de Ommelanden laat varen. De Groningers wijzen alle eisen af en stellen dat zij zich eerder de hals laten afsnijden en dat nog eerder de hoogste toren van Groningen met zijn spits in het fundament gekeerd zal worden, dan dat zij afstand doen van de Ommelanden.¹²⁰

Van een jaar later, kort na de aanneming van Edzard als stadhouder van Groningen, dateert een aantal artikelen dat aan hem wordt voorgelegd over de wijze waarop hij volgens de hertog het bestuur diende in te richten. Daarin verlangt de hertog ‘das drey person vonn der Ritterschafft nach der Fürsten gefallen unnd drey auß der Stat Gronynge nach Anzcaygung des Rats daselbest verordent werden die Umbland inn Eintracht unnd friedlichenn Wesen von wegen der Fürsten zu regirenn, auch gericht Recht, annder Ordnung unnd Gewonheit nach alder Übung unnd vorigen Vertragen zu halten’. Onder de andere artikelen is nog bepaald dat de geschillen tussen ‘etzlichen der Ritterschafft auß den Umblanden’ en de stad Groningen door de hertog of zijn stadhouder gescheiden dienen te worden. Dit betreft in het bijzonder de vergoeding van de door de stad toegebrachte schade aan hun goederen.¹²¹ Uit dezelfde periode dateert een aantal punten voor onderhandeling tussen Cesar Pflug en Everwijn van Bentheim, namens de hertog, met graaf Edzard en ‘die Ritterschafft der Umblande’. Ook hierin is weer sprake van een bestuurs- en rechtscollege over de Ommelanden, bestaande uit drie edelen en drie uit de stad, en van de klachten van ‘die ritterschafft’ tegen de stad.¹²²

In de overeenkomst van 12 augustus 1506 die het stadhouderschap van Edzard nader regelt, wordt onder andere bepaald ‘das grave Edezart vier personen der zwene gelart und zwene von der Ritterschafft sein sullen, zu meins gnedige hern Hofgericht bestellt, daz dieselbigen Recht dreymall des jares zu Winsheym gehalten und das der Grave die funffte person allezeit an sein Stat darschicke vor welichem gericht appellaciones und andere sachen mogen gerechtvertiget werden.’ Deze bepalingen voorziet dus in de instelling van een appelrechtbank, die drie maal per jaar te Winsum zitting zal houden en bestaat uit twee juristen en twee leden uit de ridderschap, aan wie Edzard een vijfde persoon in zijn plaats zal toevoegen.¹²³

Volgens latere klachten van de hertog heeft Edzard dit hofgerecht niet ingesteld.¹²⁴ Anders dan tot voor kort is aangenomen, heeft het echter wel degelijk gefunctioneerd en wel van 1506 tot 1513; de raadsheren, doorgaans geschikten en gedeputeerden van het hofgericht van graaf Edzard genoemd, zijn nu zelfs met name bekend. Zij bestaan, zoals tussen graaf en hertog overeengekomen, uit twee *doctores*, Mr. Doeke Gre-

119 MSFG, inv.nr. 628 en 678.

120 MSFG, inv.nr. 683.

121 MSFG, inv.nr. 1800.

122 MSFG, inv.nr. 1862.

123 MSFG, inv.nr. 770; gedrukt in gebrekkige Middelnederduitse vertaling: Benninge, ‘Chronickel’, 177-179.

124 MSFG, inv.nr. 1233.

vingh, pastoor te Leermens, en Mr. Harke Suderhusen, raad van graaf Edzard, en twee edelen, Asinga to Rasquert, hoofdelling te Rasquert, en Dr. Hicke van Dornum, hoofdelling te Dornum en Wittmund. De laatste was overigens tevens doctor in het geestelijk recht en licentiaat in het burgerlijk recht en een van Edzards trouwste raadgevers. Hij was gehuwd met Imele Addinga van Westerwolde en had verschillende familierelaties aan deze zijde van de Eems.¹²⁵ Over het hofgerecht zullen we in een ander verband nog nader te spreken komen. In het kader van dit artikel is het van belang om erop te wijzen dat dit de eerste keer is dat adeldom *casu quo* lidmaatschap van de ridderschap een harde eis is voor toelating tot een gremium.

Dit college waarin de helft zitting had op grond van zijn adellijke geboorte, komt niet geheel uit de lucht vallen. Een maand vóór de intocht van Edzard in Groningen doet de graaf op 4 april 1506 'myt rade unnde erkentnisse der gemenen hoeftlyngen unde erbermanschap der Ummelanden' een (naar we mogen aannemen) arbitrale uitspraak tussen de gebroeders Van Ewsum en Menke Heemstra aan de ene en Ludeken Clant aan de andere zijde.¹²⁶ Het is onduidelijk met welk gezag de hoofdellingen en eerbaar-manschap hier optreden. De uitspraak staat op zich en daardoor is niet uit te maken of hier sprake is van een *forum privilegiatum*, een eigen rechtbank van standsgelijken, of dat de adel hier als surrogaat-landswarf optrad.

Over de lagere rechtspraak vinden we weinig informatie. Omstreeks dezelfde tijd wordt aan Edzard opgedragen 'daz Gretleuth [= grietmannen en redgers] verordent worden und bevelh gegeben wes sich dieselbigen sollen halten laut irer ordinantz'.¹²⁷ Het lijkt erop dat de hertogen nog weinig vastomlijnde ideeën hadden met betrekking tot de lagere rechtspraak.¹²⁸ De vaagheid van de plannen staat in opmerkelijk contrast tot de drastische hervormingen van de rechtspraak die zij in Friesland tot stand brachten.

Van andere privileges voor de ridderschap vinden we nauwelijks sporen. Wel schrijven de Saksische regenten in Friesland in 1507 aan de hertog dat de hoofdellingen en prelaten in de Ommelanden beweren belastingvrijdom ('der stever gefreyet') van de hertog ontvangen te hebben.¹²⁹ Of dit inderdaad op waarheid berust, is de vraag; in een brief van 21 oktober 1507 spreekt de hertog er enkel van dat 'etzlichen unnsern Underthanen des Adels' om vrijstelling van accijnzen hebben verzocht.¹³⁰ Van een complete belastingvrijdom blijkt niets. In de oudste, fragmentarische landschatting van 1516 is er in ieder geval geen sprake meer van.¹³¹ Enkele jaren later, onder de regering van Karel van Gelre, worden de hoofdellingen wel vrijgesteld van belasting op de door henzelf gebruikte landerijen, een privilege dat in 1555 definitief wordt afgeschaft.¹³²

125 Hij had drie oomzeggers die allen huwelijken aan deze zijde van de Eems sloten: Hisse huwde Boele Ripperda, Hicke jr. huwde Adde van Ewsum, dochter van Onno Ewesma, en Almet huwde de Drentse edelman Gerhard van den Clooster.

126 OA, inv.nr. 53, reg. 170, RF 1506.13.

127 MSFG, inv.nr. 1828.

128 MSFG, inv.nr. 1836.

129 MSFG, inv.nr. 1719.

130 MSFG, inv.nr. 2085.

131 Alma, 'Schattingen', 187-193.

132 R.H. Alma, 'Het schatregister voor de jaartax van 1540', *Gruoninga*, XXXVI (1991) 59.

Motivatie

Zoals we hierboven al zagen bij de bespreking van de gebeurtenissen voorafgaand aan de gijzeling, is het niet eenvoudig om de intenties van de verschillende betrokkenen uit de kronieken en officiële bronnen te achterhalen. De betrokken hoofdelingen die zich over de gijzeling uitlieten, benadrukten dat het vooral de eer was die hen noopte aan de oproep gehoor te geven. ‘Zo zyndt wij van den graven [Edzard], nha luude szijnre breven van unnss unde den menen landen untfangen, tho Eemedem geeyskest in tho haldene, daer wij unnse eer in verwaerdts hebben, gelijk ieder goedt man schul[dych] yss tho donde, unde al daer in ghehalden hebben’, schrijft Abeke van Ewsum rond 1500.¹³³ Johan Rengers ten Post oordeelt omstreeks 1505 over de stadsgezinde Ailke Johans: ‘Aylke was oick tho Emden verscreven und qwem nicht, des is hie eerloes’.¹³⁴ Nadat een aantal hoofdelingen trouw aan de hertog gezworen hadden, waren hun handen gebonden en werd hun toekomst door het welslagen van diens ondernemingen bepaald, want eenzijdig de eed verbreken was uitgesloten. Om met Douwema te spreken: ‘Goedt voerloeren, wenich voerloeren; het lijff voerloeren, voele voerloeren; dan ere voerloeren, al voerloeren.’¹³⁵

Zolang de verhoudingen nog niet uitgekristalliseerd waren, konden de hoofdelingen het zich niet veroorloven te erkennen dat hun ballingschap uit eigen, anti-stedelijk initiatief voortkwam. Daarmee zouden zij namelijk ingegaan zijn tegen het verbond van 1482 en dat was nu juist hun formele klacht tegen de stad Groningen. Eggerick Beninga, die zijn kroniek veel later schrijft, ontkent daarentegen heftig dat de hoofdelingen op initiatief van Edzard kwamen. In zijn ogen was dit anti-stedelijke propaganda om de Ommelander edelen als lijdzaam afwachtende figuranten weg te zetten. Hij is hierin natuurlijk veel te ongenueanceerd; de stad Groningen verweet de hoofdelingen immers juist dat zij het initiatief namen en voelde zich daardoor vrij om zich aan hun goederen te vergrijpen. Beninga heeft vermoedelijk wel in zoverre gelijk, dat de hoofdelingen een groter aandeel in de gebeurtenissen hadden dan de meeste kronieken schrijven en zijzelf in hun correspondentie konden stellen.

In de jaren na 1498 treedt de Ommelander adel voor het eerst op zonder hun traditionele medevertegenwoordigers van de Ommelanden, prelaten en eigenherden. Waaraan de hoofdelingen die nieuwe positie menen te mogen ontleen, lezen we in het eerste stuk waarin zij alleen optreden. Op 5 oktober 1498 zeggen de ballingen het verbond van 1482 op en noemen zich daarbij: ‘wy dye ytseent tho Emden tgijssell oft anders zynnen, und wij onse vorvaders deer Umme lande bij Groningen tot twe er drey hondert jaren, deer ghen contrarie memorie een ys, regenten, gubernatoren, staed und machte gewest zynnen’. Zij verklaren in onderhandeling te zijn met graaf Edzard te zijn en achten het verbond niet meer van waarde, ‘umme sunderlinge marckliken last, schaden und gewalt ons vander staed Groningen gekomen zynnen’. Het stuk wordt gezegeld door Relof van Ewsum, in afwezigheid van zijn broer Abeke, door Hayo Ripperda, Dutmer Rengers en Asinga to Rasquert.¹³⁶ Uit de namen van de zegelaars blijkt dat, hoewel het in de aanhef niet expliciet vermeld wordt, de akte

133 FA Ewsum, inv.nr. 65.

134 HA Farmsum, inv.nr. 9, fol. 135.

135 Douwema, *Geschriften*, 195.

136 OA, inv.nr. 27, reg. 134, RF 1498.29.

inderdaad niet door de prelaten en eigenerfden wordt uitgevaardigd, maar door de hoofdelingen. De hoofdelingen pretenderen dus op eigen gezag eenzijdig het verbond te kunnen opzeggen en geven daar opmerkelijk genoeg zelfs de motivatie bij: zij en hun voorouders hebben de afgelopen 200 à 300 jaar het bestuur van de Ommelanden gevormd en zij achten zich daarom *als stand* gerechtigd om zonder prelaten en eigenerfden op te treden.

Het is hetzelfde adellijke zelfbewustzijn dat de kroniekschrijver Johan Rengers ten Post aan het eind van de zestiende eeuw als volgt formuleert: ‘Sinnen mijn naems voerolderen deser landen staten al voer den verbunden gewest ende van sonderlingen ijver, dien se met raet ende daeden kenlichen bewesen hebben na vermeldingweerdiger Chronijken. Ick heb mij oick an denselven gespegelt ende na mijn geringe qualiteit verstant, doch na vermogen mij deselve weerdig to dragen beflitiget.’¹³⁷ Zij ontleenden deze positie aan het feit ‘dat onse vorolderen voer den verbunden geene princen off heren noch monarchen gehatt hebben, alse Aristi de besten van den landen elck deser landen int besonder ende int gemeen geregiert’.¹³⁸

Wat de Ommelander ridderschap een nieuw verschijnsel in de geschiedenis van Groningen maakt, is dat aan de positie van de adel voor het eerst staatkundige consequenties worden verbonden: de Ommelander adel probeert zelfstandig op te treden zonder de prelaten en eigenerfden. Dit is een vergaande beslissing, waarbij de hoofdelingen volledig vertrouwen op het welslagen van de pogingen van een landsheer om het gezag over de Stad en Lande te verkrijgen en diens bereidheid om de adel een zelfstandige staatkundige positie te gunnen.

Organisatie

Over de interne organisatie van de ridderschap is vrijwel niets bekend. Een viertal aspecten die van belang zijn om de status van een instelling te bepalen, zullen we hieronder nader belichten: de naam, het zegel, de kanselarij en de financiën.

In de eerste acht jaar van haar bestaan bedient de Ommelander ridderschap zich van verschillende namen. Op 1 augustus 1500 richt zij zich tot de hertog van Saksen als ‘Hofftlingen unnd Edelen der Ummelanden by Groningen gelegen’.¹³⁹ De term ‘Ommelanden’ verdwijnt vervolgens uit het adres; in verschillende brieven uit 1501 noemen zij zich ‘ghemeyne rytterscafft und hovetlyngen der Freessen lande tuschen der Emesze und der Lauwersze ytsoents tom Damme weszende’.¹⁴⁰ In 1504 en 1505 wordt de term hoofdelingen vervangen door ‘junckeren en erbaermanscap’.¹⁴¹ Of dit een bewuste aanduiding van een standsverschil is, is niet uit te maken. Overigens kunnen we door deze laatste aanduidingen van de ridderschap uitsluiten dat de aanwezigheid van ridders de term ‘ridderschap’ kan verklaren: na het overlijden in 1503 van zowel Abeke van Ewsum als de stadsgezinde Redmer Alma leefde voor zover bekend geen ridder meer in Stad en Lande.

¹³⁷ Rengers, *Werken*, III, 99.

¹³⁸ *Ibidem*, 100.

¹³⁹ MSFG, inv.nr. 745.

¹⁴⁰ Gemeentearchief Kampen, inv.nr. I, 90; MSFG, 461 en 536; OA, inv.nr. 27, reg. 142, VVA, inv.nr. 396 RF 1501.26.

¹⁴¹ OA, inv.nr. 27, reg. 152 en 155; FA Ewsum, inv.nr. 171, oud inv.nr. 42, reg. 108; Stukken Rood voor de Reductie 1461, Ingekomen brieven I, RF 1505.8.

Een aantal akten uit begin 1506 spreekt uitsluitend nog van ‘jonckhern ende erbaermanscapp’.¹⁴² Al deze akten hebben gemeen dat zij, anders dan de eerder genoemde stukken, gericht waren tot een Ommelander publiek van wie men geld wilde ontvangen. Wellicht dat de term ‘ridderschap’ daarom bewust niet gebruikt werd om de andere traditionele stemmen in de staat, prelaten en eigenerfden, niet tegen zich in het harnas te jagen. Expliciet laat de ridderschap zich er natuurlijk nooit over uit dat zij het bestuur over de Ommelanden alleen zou willen voeren. Zij is er zich natuurlijk van bewust dat er andere kandidaten zijn. Zo raden ‘ridderschap en hoofdelingen’ op 16 maart 1501 vanuit Appingedam de hertog aan om de ‘abten, prelaten, rytterscafft, hovetlyngen ende eygenerveden, in den Ommelanden geseten’, te gelasten geen onderhandelingen met de stad aan te knopen.¹⁴³

Er is vanzelfsprekend nog meer variatie in het adres dat door anderen gebruikt wordt. Op 13 augustus 1498 schrijven de gedeputeerden van het Rijk en van de hertogen van Saksen nog de prelaten, heerschappen en eigenerfden in de Ommelanden van Groningen tussen Eems en Lauwers aan.¹⁴⁴ De hertogen richten hun correspondentie aanvankelijk aan de hoofdelingen en edelen (1500) en hoofdelingen en heerschappen (1501)¹⁴⁵ maar vanaf 1502 wordt altijd de term ridderschap gehanteerd, voorzien van de toevoeging ‘goede mannen’ (1502), ‘eerbare mannen’ (1503-1504), ‘hoofdelingen’ (1504-1506) of ‘adel’ (1506).¹⁴⁶ Graaf Edzard richt zich in 1502 tot de hoofdelingen tussen Eems en Lauwers,¹⁴⁷ maar hij schrijft het gezelschap ook aan op naam van de meest vooraanstaande vertegenwoordigers, Abeke van Ewsum, alleen, met zijn broers of tezamen met Haye Ripperda en Ailke Onsta.¹⁴⁸ Omdat alleen de brieven gericht aan de Van Ewsums bewaard gebleven zijn, weten wij overigens niets van Edzards correspondentie met andere ballingen. In kronieken vinden we ten slotte eveneens veel variatie in de aanduiding van de ridderschap. Vooral Jancko Douwema en Sicke Benninge bedienen zich regelmatig van deze term,¹⁴⁹ andere spreken meest van adel of hoofdelingen.

De ridderschap voerde geen eigen zegel, en is daarin te midden van de andere, oudere ridderschappen geen uitzondering. De correspondentie wordt steeds door een van de prominente hoofdelingen gezegeld: achtereenvolgens vinden we Abeke van Ewsum (1498-1502), Dutmer Rengers (1498), Asinga to Rasquert (1498), Haye Ripperda (1498-1504), Ailke Onsta (1504), Relof van Ewsum (1504¹⁵⁰), Wigbolt van Ewsum (1506), Boele Ripperda (1505-1506).

Een van de voornaamste kenmerken van een volgroeide instelling is het bestaan van een kanselarij. Bij een orgaan dat zich nog een positie moet bevechten, zoals de ridderschap, is het niet te verwachten dat het reeds beschikt over een volwassen administra-

142 FA Ewsum, inv.nr. 188; OA, inv.nr. 27, reg. 165, 166 (gedrukt: Nanninga Uitterdijk, *Geschiedenis*, 81-82), 167, 168 en 169.

143 MSFG, inv.nr. 461; OA, inv.nr. 27, reg. 142, VVA, inv.nr. 396, RF 1501.26.

144 OA, inv.nr. 27, reg. 128, RF 1498.32 (ontleend aan regest)

145 MSFG, inv.nr. 139, 435 en 500.

146 OA, inv.nr. 27, reg. 147, VVA, inv.nr. 402, RF 1502.29; OA, inv.nr. 27, reg. 150, VVA, inv.nr. 404, RF 1503.32, OA, inv.nr. 27, reg. 152; OA, inv.nr. 27, reg. 156, VVA, inv.nr. 410, RF 1504.33; OA, inv.nr. 27, reg. 158, VVA, inv.nr. 411, RF 1504.34, reg. 164; OA, inv.nr. 27, reg. 174, VVA, inv.nr. 423, RF 1506.23.

147 FA Ewsum, inv.nr. 3, oud inv.nr. 45.

148 O.a. FA Ewsum, inv.nr. 5, oud inv.nr. 64.

149 O.a. Douwama, *Geschriften*, 124, 141, 153, 154, 182, 212, 245; Benninge, ‘Chronickel’ 76, 117, 133.

150 In 1498 zegelt hij tevens namens zijn broer Abeke vanwege diens afwezigheid.

tie. Bij gebrek aan een archief van de ridderschap van enige omvang moeten we de gegevens over de organisatie moeizaam bij elkaar sprokkelen net als de overige gegevens over haar functioneren. Een vluchtige blik op de originele correspondentie van de ridderschap leert al direct dat zij gevoerd werd door professionele schrijvers. De namen van de secretarissen van de ridderschap worden nooit genoemd, maar door vergelijking van het handschrift konden wij hen identificeren.

De eerste secretaris moet Nicolaus van Brantlecht zijn geweest. Zijn latere carrière is betrekkelijk goed bekend. Van 1501 tot 1525 wordt hij vermeld als stadsschrijver te Emden.¹⁵¹ Hij is de eerste Emders stadsschrijver die tevens onder de functiebenaming secretaris voorkomt, en dat is niet zonder reden: zijn taakomschrijving is aanzienlijk ruimer dan die van zijn voorganger, die slechts brieven en tolbrieven schreef. Van Brantlecht werd belast met de leiding van de stadskanselarij en het beheer van de stedelijke archieven. Dat hij zich goed kweet van die taken, blijkt uit de bewaard gebleven stedelijke protocollen en registers uit zijn ambtsperiode, die alle door hem vervaardigd zijn.¹⁵² Voor zijn aantreden werd nauwelijks geprotocolleerd en genoteerd. Het is duidelijk dat onder hem de overheidsadministratie van Emden pas echt een moderne vorm kreeg. De omstandigheid dat hij zijn handschrift in ruime mate in de Emders archieven heeft nagelaten, leidde tot zijn identificatie met de eerste secretaris van de Ommelander ridderschap. Uit vergelijking van zijn handschrift bleek hij de schrijver van alle bewaard gebleven uitgaande correspondentie van de Ommelander ridderschap te zijn tot februari 1501.¹⁵³ Op 5 april van dat jaar trad hij in dienst van de stad Emden.¹⁵⁴

Nicolaus van Brantlecht is ongetwijfeld afkomstig uit Brandlecht nabij Nordhorn in het graafschap Bentheim. Over zijn opleiding is niets bekend, maar hij zal op zijn minst enige juridische vorming hebben genoten, omdat hij tevens als keizerlijk notaris geadmitteerd was, en hij had tenminste enige lagere geestelijke wijdingen ontvangen.¹⁵⁵ Hoe hij in dienst van de ridderschap kwam, kunnen we met enige zekerheid achterhalen: in 1504 legt hij voor de overrechters te Kantens een verklaring af inzake een geschil tussen de families Van Ewsum en Entens.¹⁵⁶ Hij verklaart hier dan elf jaar gewoond te hebben te Toornwerd en vervolgens vijf jaar in Appingedam en Emden. Toornwerd ligt ten noorden van Middelstum, nabij de borg Ewsum, en het is wel zeker dat hij daar woonde omdat hij in dienst was bij de familie Van Ewsum, blijkbaar tussen omstreeks 1488 en 1498. Hij volgde vervolgens de gebroeders Van Ewsum in hun gijzeling naar Emden of voegde zich in het volgende jaar bij hen, toen de ridderschap met graaf Edzard de Eems overstak naar Appingedam.

¹⁵¹ C. Lamschus, *Emden unter die Herrschaft der Cirksena* (Hildesheim, 1984) 145.

¹⁵² *Ibidem*, 146.

¹⁵³ Bijv. een brief van 1 dec. 1500 (MSFG, inv.nr. 745). Op 12 febr. 1501, dus waarschijnlijk uit hoofde van zijn functie als secretaris van de ridderschap, gaf hij een vidimus af van de schuldbekentenis van de stad Groningen aan prelaten, hoofdelingen en eigenerfden van de Ommelanden van 22 april 1498, ten huize van Relof van Ewsum, in aanwezigheid van Asinga to Rasquert en Dutmer Rengers en gezegeld door Haye Ripperda (FA Ewsum, inv.nr. 165, oud inv.nr. 54, reg. 91). Van 26 febr. 1501 dateert een brief van de Ommelander ridderschap aan de stad Kampen van de hand van zijn opvolger (Gemeentearchief Kampen, inv.nr. I, 90).

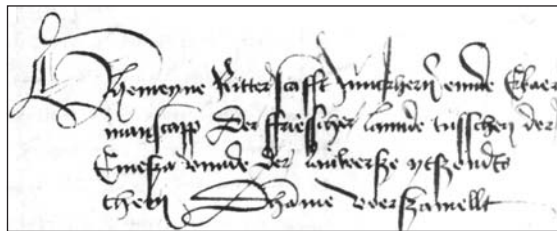
¹⁵⁴ Lamschus, *Emden*, 146.

¹⁵⁵ MSFG, inv.nr. 2084, fol. 11v, d.d. 12 okt. 1507: 'copia per me Nicolaum Brantlecht, clericum Monasteriensis dyocesis, publicum Sacrasancta Imperiali auctoritate notarium'.

¹⁵⁶ FA Ewsum, inv.nr. 272, oud: 250. De verklaring is niet gedateerd, maar uit andere stukken blijkt dat deze zaak in dat jaar voor het overrecht te Kantens diende.

Nadat Nicolaus van Brantlecht in 1501 koos voor een zekere toekomst als stadschrijver van Emden, heeft hij nog wel werkzaamheden in de Ommelanden verricht. Na de instelling van het hofgerecht als college van appèl in 1506 trad hij op als griffier. Ook in deze functie vinden we zijn naam nooit expliciet vermeld, maar het handschrift van alle bewaard gebleven mandaten en vonnissen van het hofgerecht heeft hem verraden. In de verantwoording van de rekening van de zittingen van het hofgerecht tussen 1506 en 1513 wordt melding gemaakt van de 'solt' van 'des hoffgerichtetes schriver'.¹⁵⁷ De band tussen ambtenaren en andere personen in de grafelijke omgeving en stedelijke functionarissen in Emden was in de tijd van Edzard bijzonder nauw, zoals ook in dit geval blijkt.¹⁵⁸

Ondertekening van een brief
van de Ommelander ridderschap
door Rembertus Uphusen,
24 februari 1504

Ook de opvolger van Nicolaus van Brantlecht wordt nooit met name genoemd als secretaris van de Ommelander ridderschap, maar hij was na lang zoeken eveneens op grond van zijn handschrift te identificeren. Was bij Van Brantlecht identificatie mogelijk door de overvloedige aanwezigheid van zijn handschrift in de Emders archieven, in het geval van Uphusen was het zijn karakteristieke, buitengewoon fraaie handschrift¹⁵⁹ dat de aandacht vestigde op een stuk dat van zijn naam is voorzien: een aantekening vervaardigd en mede geauthenticeerd door 'Rembertus Uphueszen, clericus Monasteriensis dyocesis, publicus Sacra Imperiali auctoritate notarius'.¹⁶⁰ Hij was dus, net als zijn voorganger, keizerlijk notaris en had enige lagere geestelijke wijdingen ontvangen.¹⁶¹ Gezien zijn achternaam was hij afkomstig van Uphusen bij Emden. Zekerheid omtrent een eventuele studie hebben we niet. Wellicht was hij identiek met Rembertus Garoldis, uit Emden, die op 12 mei 1483 te Rostock werd geïmmatriculeerd of met Rembertus Suderhusen, uit Emden, die op 19 mei 1492 aan deze universiteit werd ingeschreven.¹⁶² In februari 1501 zal hij in dienst van de ridderschap zijn getreden, want van 26 februari van dat jaar dateert de eerste brief van de ridderschap van zijn hand.¹⁶³ De identificatie met Rembertus Uphusen was een lang verwachte verklaring voor de aanwezigheid van deze man in Appingedam. Zo vermeldt de familiechroniek van de hand van Reneke Elema (1510-1583) het overlijden van Rembertus Uphusen en zijn vrouw Aelke.¹⁶⁴ Verder komt Rembertus verschillende keren als getuige voor bij ak-

157 MSFG, inv.nr. 1969 (hiervan een afschrift in MSFG, inv.nr. 1987).

158 Zie verder Lamschus, *Emden*, passim.

159 Men zie o.a. de afbeelding in Horsman, e.a., *Schriftspiegel*, nr. 32.

160 'Rembert Uphusen, geestelijke van het bisdom Munster, openbaar keizerlijk notaris'. MSFG, inv.nr. 536.

161 De aanduiding 'clericus' wil niet automatisch zeggen dat de drager ervan priester was. In het geval van Rembertus weten we dit zelfs zeker, omdat hij gehuwd was.

162 S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland – een mythe?* (Leeuwarden, 1996) bijlage nr. 7305, resp. 7377.

163 Gemeentearchief Kampen, inv.nr. I, 90.

164 Letterlijk: '1496 Starff Frouke Eelama, in den Dam, mijn grote Moeder den 30 Octob./ Idem starff Rembert van Ophusen in den Dam ende zijn huisvrouw Aelke deselven Jaers vors.' (Familiearchief De Marees van Swinderen,

ten die in Appingedam opgesteld werden.¹⁶⁵ Hij was duidelijk een man van importantie en zijn werkzaamheden voor de ridderschap verklaren dat.

Of hij na de aanneming van graaf Edzard als stadhouder van de Ommelanden op 1 mei 1506 nog werkzaamheden voor de ridderschap heeft verricht, is nog onbekend. Wel weten we dat hij betrokken was bij de aanleg van de burcht die Edzard in datzelfde jaar liet bouwen. Op 8 oktober 1506 is hij nog in leven; hij schrijft dan een briefje ter begeleiding van een lading hout die vanaf Delfzijl naar de stad wordt gestuurd.¹⁶⁶ Dat is tevens het laatste wat we van hem vernemen. Een maand later, op 5 nov. 1506 is sprake van een getuigenis die destijds voor wijlen Rembertus Ophusen is afgelegd.¹⁶⁷ Over de organisatie van de ridderschap in jaren hierna, als die überhaupt nog bestond, is in het geheel niets bekend.

Is over het secretariaat van de ridderschap in de periode tot 1506 nog het een en ander te zeggen, dat geldt niet voor de financiële administratie. Toch weten we dat die er wel geweest moet zijn. Op 13 februari en 9 en 11 maart 1506 gelasten de gemene jonkeren en eerbaarmanschap, uit bevel van de regenten van de hertog en met toestemming van de graaf, een groot aantal kerspelen in Hunsingo en Favelingo om een schatting te Appingedam te betalen ten behoeve van soldij van de soldaten.¹⁶⁸ Het betreft hier 150 soldaten en een hoofdman die zij in januari aangenomen hadden.¹⁶⁹ Ook verschillende keren treedt de ridderschap als rechtspersoon op, zoals op 2 april 1504 als zij zich borg stelt voor de veiligheid van Relof van Ewsum, Johan Rengers ten Post en heer Harmen van Reden gedurende een dagvaart.¹⁷⁰ Hoe deze aansprakelijkheid onder de leden van de ridderschap verdeeld zou zijn als het drietal tegen losgeld gegijzeld zou worden, is de vraag.

Andere ridderschappen in Noord- en Oost-Nederland

Naar de ontwikkeling van ridderschappen in de jaren rond 1500 is nog weinig onderzoek gedaan. Wel zijn er de nodige studies over de ridderschappen in de Middeleeuwen en in de zeventiende en achttiende eeuw, maar juist de overgang van landsheerlijk naar staatsrechtelijk orgaan wordt doorgaans nauwelijks besproken. Een totaaloverzicht over de geschiedenis en vorming van de ridderschappen in de noordoostelijke Nederlanden moeten we nog ontberen. Uit wat wel bekend is, blijken de Ommelanden in elk geval geen uitzonderlijke positie in te nemen.

In 1425 is voor het eerst sprake van de corporatieve term ‘dye ridderscap uyt Drenthe off die van Groningen’.¹⁷¹ Gedurende de gehele vijftiende eeuw heeft de Drentse rid-

inv.nr. 69, pag. 445; gedrukt: F.R. Elema, *Familieboek Elema* (Harderwijk, 1965) 20). Het jaar moet gelezen worden als 1506, welke fout te verklaren is doordat een en ander reeds vóór de geboorte van Reneke Elema plaatsvond.

165 NSA Aurich, Rep. 1, Nr. 691, d.d. 30 juli 1502; Ibid., Nr. 694, 11 maart 1505; Arch. Menolda- en Siwenconvent, inv.nr. 26, reg. 70, d.d. 6 juni 1506.

166 NSA Aurich, Rep. 241, nr. A 101, pag. 124.

167 FA Ewsum, inv.nr. 272, oud inv.nr. 250.

168 OA, inv.nr. 27, reg. 165, 166 (gedrukt: Nanninga Uitterdijk, *Geschiedenis*, 81-82), 167, 168 en 169. Gezegeld door Haye Ripperda en Wigbolt van Ewsum.

169 FA Ewsum, inv.nr. 188.

170 FA Ewsum, inv.nr. 171, oud inv.nr. 42, reg. 108.

171 J.W. Racer, *Overijsselsche gedenkstukken* (Leiden-Kampen, 1781-1793) I, Bewijsstukken I; A.N. de Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk in het licht van de geschiedenis van de Drentse adel* (Assen, 1976) 43. Met Groningen is natuurlijk niet de huidige provincie van die naam, maar enkel het Gorecht bedoeld.

derschap het karakter van een landsheerlijk adviesorgaan. Enkele lijsten van opgeroepen uit de vijftiende eeuw zijn overgeleverd.¹⁷² De privileges van de leden zijn beperkt tot het recht om persoonlijk ter vergadering verschreven te worden en een zekere belastingvrijdom. Daarentegen kennen de leden geen *forum privilegiatum* en binnen de landschap Drenthe hebben zij geen bijzondere positie ten opzichte van het uitoefenen van bestuur of rechtspraak. Aan het einde van de vijftiende eeuw vinden we de eerste aanzetten tot de vorming van de ridderschap als een zelfstandig lichaam van staat. In 1498 overlegt de bisschop afzonderlijk met de ridderschappen van Salland, Twente, Vollenhove en Drenthe over een te heffen schatting. Verdere pogingen van de bisschop om de Drentse ridderschap nauwer bij het bestuur te betrekken, lopen door tegenstand van de eigenerfden op niets uit.¹⁷³ Pas in de loop van de zestiende eeuw verwerft de ridderschap zich een positie als lichaam van staat en nog een eeuw later krijgen de toelatingscriteria van de Drentse ridderschap meer vorm en wordt de eigendom van een 'riddermaetige plaetse' als voorwaarde gesteld. De riddermatigheid van het huis zou in dit geval blijken uit de adellijke vrijheid van belastingen, het recht tot cessie op de landdagen 'ende andere prerogativen van havesaeten'.¹⁷⁴ In de Middeleeuwen is belastingvrijdom het gevolg van adellijke bewoning en het leggen van het recht tot verschrijving op huizen is een geschikt middel om het aantal opgeroepen binnen één familie te beperken; tijdens de Republiek worden beide gevolgen gemaakt tot oorzaak, dat het 'recht van havezate' is gaan heten. Wat de vijftiende en zestiende eeuw betreft, mogen we aannemen dat riddermatige geboorte en gegoedheid binnen Drenthe voldoende zijn als vereiste, waarbij aan de landsheer in de praktijk de bevoegdheid toekomt om de groep verschrevenen te beperken of uit te breiden. In Overijssel vinden we in 1424 voor het eerst de ridderschappen van Salland, Twente en Vollenhove als corporatieve aanduiding vermeld. In de veertiende eeuw werden de riddermatigen al door de bisschop van Utrecht verschreven voor overleg met de drie steden, Zwolle, Deventer en Kampen. De bisschop heeft de adel vooral nodig om een tegenwicht te vormen tegenover de machtige steden. Rond 1460 bestaat de ridderschap nog voornamelijk uit diens leenmannen en de verschrevenen genieten al vroeg belastingvrijdom. Verder strekte ook de bevoegdheid van de Overijsselse ridderschap zich rond 1500 niet verder uit dan die van een raad- en adviescollege. Net als in Drenthe werd pas in de zestiende eeuw de toelating, inclusief de vestiging van het recht van havezate, nauw omschreven en de staatkundige positie van de ridderschap verder uitgebouwd.¹⁷⁵

Dat de term ridderschap in Drenthe en Overijssel in het begin van de vijftiende eeuw opduikt, is niet verrassend. Juist in deze periode deden de bisschoppen van Utrecht pogingen hun gezag in het Oversticht te herstellen. Daardoor werd aan de ene kant de behoefte gevoeld om de vertegenwoordiging van verschillende belangengroepen nadere vorm te geven. In Drenthe, waar steden van enig belang ontbraken, lag de scheiding tussen eigenerfden en edelen, zoals in Overijssel de edelen tegenover de steden stonden. Van de zijde van de bisschop was uit het oogpunt van een verdeel-en-

172 De Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk*, 52-56.

173 De Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk*, 18-51; C.A. van Kalveen, 'Late Middeleeuwen, 1395-1522', in: J. Heringa, e.a., ed., *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel-Amsterdam, 1985) 237-240.

174 De Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk*, 46-49.

175 A.J. Mensema, e.a., *De Ridderschap van Overijssel. Le métier du noble* (Zwolle, 2000).

heerspolitiek de scheiding tussen verschillende partijen binnen het Oversticht in zijn voordeel.

In Friesland werd pas in 1504 door Georg van Saksen een college van edelen ingesteld. Nadat de Friese hoofdelingen geweigerd hadden hun goederen aan hem op te dragen en als leen terug te ontvangen, stonden zij hem als compensatie de 2 re penning over de inkomsten uit hun goederen toe. Daarvoor verkrijgen zij een aantal privileges, zoals de vrijstelling van heervaart buiten de Friese grenzen en vrijdom van alle eventuele andere belastingen. Zij worden de geprivilegieerde heerschappen of hoofdelingen genoemd en voeren als lichaam ook de naam ‘ridderschap’.¹⁷⁶ Verder is over deze ridderschap als corporatie nog weinig bekend.

In Oost-Friesland is de situatie geheel anders dan in de gewesten ten zuiden van de Ommelanden. In de tweede helft van de vijftiende eeuw ontwikkelt de graaf van Oost-Friesland zich na zijn verheffing in 1464 van *primus inter pares* tot een heuse landsheer. De andere hoofdelingen voegen zich in toenemende mate onder de grafelijke heerschappij en met name onder Edzard beginnen de Oost-Friese standen hun uiteindelijke vorm aan te nemen.¹⁷⁷ Edzard omringt zich met raden, hoofdzakelijk uit de adel gekozen.¹⁷⁸ Al in kronieken van rond 1500 treffen we de aanduiding ‘ridderschap’ aan met betrekking tot de hoofdelingen die het gevolg van Edzard vormen, maar de term adel als corporatieve standsgemeenschap komt in Oost-Friesland in officiële stukken pas in 1532 voor.¹⁷⁹ Van omstreeks 1560 dateert het oudste overzicht van de edelen die ‘die Ritterschafft der Graffschafft Oestfrieslanndt’ uitmaken¹⁸⁰ en aan het eind van de zestiende eeuw wordt de ontwikkeling voltooid door nauwkeurige omschrijving van de toelatingseisen. De bronnensituatie in Oost-Friesland is overigens zo mogelijk nog lacuneuzer dan die met betrekking tot de Ommelanden, zodat het moeilijk is uit te maken in hoeverre deze expliciete getuigenissen pas veel later volgden op de historische ontwikkelingen.

Samenvattend zien we overeenkomsten in de vorm van de verschillende ridderschappen in de omliggende gebieden. Rond 1500 zijn het alle niet al te vast omschreven corporaties die functioneren in een landsheerlijke omgeving. De landsheer neemt vooral initiatief om de ridderschap een al of niet symbolische functie te verlenen als hij de adel nodig heeft ter versterking van zijn eigen positie. Voor het lidmaatschap is de adeldom en de verschrijving door de landsheer doorslaggevend. Pas in de loop van de zestiende eeuw wordt de toelating van de ridderschappen nauwer geregeld en worden naast eisen van een bepaalde goe'deheid ook de bewoning van een adellijk goed (havezate in Drenthe en Overijssel, heerlijkheid in Oost-Friesland) geëist. Ook de staatkundige positie is nog nergens vast geregeld. In Friesland zet de verdere uitbouw van de ridderschap na de Saksische tijd niet voort, net als – zoals we hieronder zullen zien – in de Ommelanden. Dat de Ommelander hoofdelingen zich in 1498 onder de be-

176 O.a. G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot placaat en charter-boek van Vriesland* (Leeuwarden, 1768-1793) II, 33, 83, 235.

177 J. Koenig, *Verwaltungsgeschichte Ostfrieslands bis zum Aussterben seines Fürstenhauses* (Göttingen, 1955) 306-311.

178 Lamschus, *Emden*, 321-323; H. Schmidt, *Politische Geschichte Ostfrieslands* (Leer, 1975) 161-162.

179 Koenig, *Verwaltungsgeschichte*, 311.

180 H. van Lengen, ‘Ein Verzeichnis der ostfriesischen Ritterschaft aus dem 16. Jahrhundert’, *Ostfriesland* (1973) 14-16.

scherming van graaf Edzard verenigen en de term ridderschap voor hun vergadering voeren, past in ieder geval rond 1500 in de situatie in Noordoost-Nederland en Oost-Friesland. Ook het belang dat met terugwerkende kracht aan de oproep tot gijzeling door Edzard gehecht wordt, doet denken aan het recht van andere ridderschappen om persoonlijk door de landsheer ter vergadering verschreven te worden, een recht waar de leden altijd hoge prijs op stelden. De belangrijkste overeenkomst van de Ommelander ridderschap met de naburige gelijknamige corporaties is echter gelegen in het feit dat de zij een lichaam van staat vormde en pretendeerde de Ommelanden te vertegenwoordigen.

Periode 1506-1514

Na de aanneming van Edzard van Oost-Friesland als heer van de stad Groningen in 1506 horen we opmerkelijk genoeg vrijwel niets van pogingen van adellijke zijde om een specifieke rol in het nieuwe bestuur te spelen. Zelfs felle tegenstanders van de stad nemen deel aan de nieuwe regering of voegen zich althans passief naar het nieuwe regime. Zo was Asinga to Rasquert een van de twee adellijke gedeputeerden van het hofgerecht, was Rembt Jensema gedeputeerde met betrekking tot belastingheffing¹⁸¹ en Snelger Houwerda ambtman te Oterdum. Onder de pachters van de jaartaxen en accijnzen vinden we hoofdelingen van allerlei pluimage: Dutmer Rengers ten Dijke, Rembt Jensema, Melle Panser, Jelteke to Berum, Egbert Clant, Johan Rengers ten Post, Snelger Houwerda, Allert Gaykinga, Eggerick Ripperda, Boele Ripperda en Menke Heemstra.¹⁸² De laatste komt zelfs nog in februari 1513 als pachter voor, hoewel hij het jaar daarvoor al als vijand van de stad bekend stond.¹⁸³

Grote afwezig zijn de gebroeders Van Ewsum. Vooral Relof van Ewsum vormt een apart geval. Hij huwde te Sneek in 1507 met Luytge Harinxma. Sinds dat jaar houdt hij regelmatig verblijf in Sneek en in Roden, waar hij het huis Mensinge bezat dat hij van zijn broer Abeke geërfd had. In 1513 legden Saksische troepen daar een bezetting. Door zijn huwelijk, woonplaats en de eerder afgelegde eed van trouw was hij aan de Saksische hertog gebonden. Hij zal tussen 1506 en 1514 nauwelijks in de Ommelanden verbleven hebben. Opmerkelijk genoeg hielden de Van Ewsums, de nauwste verwanten van graaf Edzard – hun moeder was diens volle nicht –, de meeste afstand tot zijn regering over Stad en Lande.

Verder weten we in deze periode van slechts weinig hoofdelingen dat zij Saksischgezinden zijn. Reiner Fritema is een overtuigde vijand van de Groningers. Al rond 1500 spoorde hij een ander aan om een ‘koe higger ende en meren higger’ (iemand die ontucht bedrijft met koeien en merries) uit de stad dood te slaan. Volgens die ander werd de stad uitsluitend bewoond door ‘koehiggers ende merenhiggers’.¹⁸⁴ In oktober 1507, dus na de aanneming van Edzard als heer, is Reiner een van twee Ommelander ‘Edellewthe’ die door de Groningers gevangengenomen wordt. De ‘andern Edellewthe’ klagen hierover heftig bij de hertog.¹⁸⁵ Eveneens uit het Westerkwartier stamt

181 Alma, ‘Schattingen’, 179, noot 105.

182 *Ibidem*, 183-186.

183 Benninge, ‘Chronickel’, 191.

184 F.J. Bakker en A.H. Huussen, ‘Het oudste Groningse Register van Criminele en andere zaken en de bekentenis van Johan Stenbar (1475-1547)’, *Verslagen en mededelingen O.V.R.*, Nieuwe reeks, VII, 59-60.

185 MSFG, inv.nr. 822.

Harmen Benkema, die vanaf 1506 een jaargeld ontvangt van de Saksische rentmeester als vergoeding van schade aan zijn huis en in 1514 door de Groningers gevangen wordt genomen.¹⁸⁶ Ook Ailke Onsta ontvangt omstreeks 1513 een jaargeld van de Saksische hertog,¹⁸⁷ maar hij zal al eerder regelmatig in diens omgeving verkeer hebben. Zo blijkt graaf Edzard op 7 januari 1507 aan Ailkes zoon een brief voor de hertog meegegeven te hebben.¹⁸⁸ In 1514 worden opnieuw goederen van Ailke, als trouw aanhanger van de Saksische partij, verwoest.¹⁸⁹ Verder krijgt rond 1514 de ‘hoffling’ Focke Ewens (die in andere bronnen overigens nooit als hoofdeling voorkomt) op bevel van de hertog zekere ‘privilegia’, waartoe ook een jaargeld behoort.¹⁹⁰ Waaruit deze voorrechten verder bestaan, is onbekend. Eerder, in 1509, krijgt ook Mr. Ulfert Sibrandi een jaargeld toegewezen.¹⁹¹ Verder is van geen Ommelanders bekend dat zij in deze jaren een structurele relatie met de Saksische hertog onderhielden.

Opvallend is dat de Ommelander adel na 1506 geen enkel deel meer heeft aan de vele onderhandelingen. Edzard lijkt zich enkel te laten bijstaan door Oost-Friese hoofdelingen,¹⁹² terwijl hij vóór zijn intocht in de stad Groningen voortdurend wordt vergezeld of vertegenwoordigd door Ommelanders. Zolang Edzard en Georg formeel bondgenoten zijn, valt er voor de Ommelander adel ook nauwelijks een rol te spelen: velen zijn door hun eed van trouw gebonden aan de Saksische hertog en kunnen zich moeilijk verzetten tegen diens stadhouder, hoezeer de hertog ook tandenknarsend wacht op een gelegenheid om zich van Edzard te ontdoen. Alternatieven waren er bovendien nauwelijks. Na het overlijden van Filips de Schone in 1506 leek de Bourgondische partij voorlopig uitgeschakeld, terwijl de hertog van Gelre nog nauwelijks op het speelveld was verschenen.

Dat Edzard en Georg formeel bondgenoten zijn, betekent niet dat hun relatie probleemloos verloopt, integendeel. Hun geschillen spitsen zich formeel op drie punten toe. Edzard had in 1506 beloofd de rechtspraak over de Ommelanden in hoger beroep te regelen, de overeengekomen jaarlijkse taxen en accijnzen te heffen¹⁹³ en de Ommelander bevolking door een eed van trouw aan de hertog te binden.¹⁹⁴ Dit laatste is niet gelukt, omdat een deel van de Ommelanders weigert om Edzard in zijn hoedanigheid als stadhouder namens Georg te huldigen, maar hem alleen als heer namens zichzelf trouw wil zweren. Men is de wreedheid van de Saksische troepen na 1498 nog niet vergeten.¹⁹⁵ In december 1513 melden de regenten in Friesland dat een algemeen gerucht gaat dat de Ommelanders bij de stad willen blijven.¹⁹⁶ De hoofdelingen hadden dus voor hun anti-stedelijke gevoelens op dat moment weinig draagvlak en hielden zich wijselijk stil. De Ommelanden worden nu vertegenwoordigd door ‘ghemene ge-

186 MSFG, inv.nr. 855; Benninge, ‘Chronickel’ 248-250. Zie voor zijn huis ook Emmius, *Rerum*, 634, 637; Zuidema, ‘Kroniekje’, 128, 160; Benninge, ‘Chronickel’, 83, 217.

187 MSFG, inv.nr. 1878, fol. 4r.

188 MSFG, inv.nr. 788.

189 Emmius, *Rerum*, 701; Zuidema, ‘Kroniekje’, 145; Benninge, ‘Chronickel’, 218; Rengers, *Werken*, I, 209.

190 MSFG, inv.nr. 2079.

191 MSFG, inv.nr. 1914.

192 Bijv. Emmius, *Rerum*, 682, 688, 709; MSFG, inv.nr. 1015.

193 Zie ook Alma, ‘Schattingen’, 178-180.

194 Zie de correspondentie in o.a. MSFG, inv.nr. 792, 837, 1018.

195 Emmius, *Rerum*, 668; Benninge, ‘Chronickel’, 176.

196 MSFG, inv.nr. 1979: ‘auch ist die gemeyn spraecke in den Umblanden das zie bey der Stat bleyben willen’.

deputeerden tusschen der Emze und Lauwerschen in Freeslant¹⁹⁷ of ‘Stennde der Omelanden’;¹⁹⁸ de hoofdelingen worden zelfs niet meer als onderdeel genoemd. Slechts een enkele keer laten zij van zich horen. Zo schrijft Georg in 1509 dat de ‘adel und andere Eingesessne der Umblande’ bij hem geklaagd hebben dat graaf Edzard hun hoger beroep van het hofgerecht belet.¹⁹⁹ Lijkt het geschil tussen graaf en hertog op het eerste gezicht beperkt tot de genoemde drie klachten, het gaat de heren natuurlijk om de feitelijke heerschappij over Stad en Ommeland. Net als bij de gebeurtenissen in 1498 zoekt Georg naar een eervolle en juridisch verdedigbare wijze om de strijd openlijk aan te vangen.

Dat moment komt uiteindelijk in 1514, als over Edzard de rijksacht wordt uitgesproken. Op 16 januari 1514 worden de ‘prelaten, hofelingen, oldermannen und grietmannen, und allen andern underthanen und ingesessen der Umblande, auch dem vom Tham [Appingedam] und Alten Ambt [Oldambt] in Friesland’ door keizer Maximiliaan aangemaand om hertog Georg als hun heer te huldigen en iedere steun aan graaf Edzard te staken. Gelijke brieven gaan ook naar andere heren en steden.²⁰⁰ Dit was het moment waar hertog Georg op heeft gewacht. Eindelijk kan hij stappen ondernemen om zich te bevrijden van zijn lastige stadhouder. Daarmee komt ook de Ommelander adel, die hem immers merendeels al trouw gezworen heeft, weer in het vizier.

Op 23 maart 1514 vindt een overleg plaats tussen de Saksen en ‘etzliche hofling aus unsern Umblanden’ in het klooster Selwerd. Wat op deze dag besproken is, weten we niet;²⁰¹ in kronieken vind ik er geen melding van gemaakt. Wel is bekend wie verschijnen en de lijst van namen is opmerkelijk: Dutmer Rengers ten Dijke, Hilbrant Entens, Onne Tamminga, Johan Rengers ten Post, Melchior Rengers, Ailke Onsta, Abell Onsta, Meye Entens (die het graafschap Bentheim blijkt te verblijven), Janke Unema te Blija, Hercules Harkema, grietman in Langewold, Ludeken Clant (die niet alleen komt, ‘om anxt van de Groninger’²⁰²), Rembt Jensema, Alger Bruninge, Rembt Fritsing, Reiner Fritema en zijn zoon Boele, Eltet toe Lellens, Wigbolt Lewe en Johan ter Borch. Fecke Ompteda en Luert Cater melden zich beiden ziek.²⁰³

Wat de naamlijst nu zo opmerkelijk maakt, is het feit dat de edelen weer verschijnen zonder hun traditionele medebestuurders, de prelaten en eigenerfden. We kunnen niet met zekerheid uitmaken of het bij deze opgeroepen gaat om personen die de Saksische zaak een goed hart toedragen of dat, los van de partijkeuze, de gehele Ommelander adel zich meldt voor overleg. Twee personen, Wigbolt Lewe en Johan ter Borch, zijn opvallende gasten in het gezelschap. Wigbolt is van stad-Groninger herkomst, alleen zijn schoonmoeder stamt uit Fivelingo. Van Johan ter Borch, gehuwd met een zuster van Wigbolt, is zelfs geen enkele Ommelander relatie bekend. Beiden wonen in Eelde ‘inden Stycht van Utrecht’. Opvallend is dat Wigbolts zoon Joest Lewe later

197 MSFG, inv.nr. 850.

198 MSFG, inv.nr. 1303.

199 MSFG, inv.nr. 855.

200 MSFG, inv.nrs. 1273-1282, vooral inv.nr. 1279.

201 Vgl. MSFG, inv.nr. 1195.

202 Over hem wordt verder gemeld dat hij ‘plach toe woenen to der Borch inde Merna op sijn wijves gue[t] ende sijn woeninge ende guederen sin gelegen bynnen Groningen, vor Groningen mede vor den D[am] ende soens sint junkc ende em is gh[een] breeff toent of geseen, ende beschadig[t] an beyden sijden [= heeft schade geleden door Saksische en Groninger troepen]’.

203 MSFG, inv.nr. 1192.

hoofdeling in Peize heet. Deze Ommelander titel wordt in Drenthe verder door niemand gevoerd.

De hertog van Saksen voelt zich, gesteund door de keizer, bijzonder zeker van zijn zaak en stelt Edzard harde eisen. Volgens een ongedateerd stuk, blijkbaar opgesteld ten behoeve van onderhandelingen in de eerste helft van 1514, moet Edzard onder andere afstand doen van Appingedam, de Ommelanden en het Oldambt, terwijl diens ridderschap, amptlieden, steden en twee volmachten uit elke rechtstoel aan de hertog leenhulde moeten doen.²⁰⁴ Edzard blijft zich verzetten, maar Georg rukt op en kan op 7 april 1514 al melden dat de Ommelanden, met uitzondering van Appingedam, hem hebben gehuldigd.²⁰⁵

De belegering van Groningen duurt ondertussen onverminderd voort. De moegestreden stad biedt Georg aan de heerschappij over haar van Edzard over te nemen, doch deze wil dit slechts als hij het dwangkasteel van Edzard kan overnemen.²⁰⁶ De stad weigert dit en vindt Karel van Gelre bereid om Edzard als landsheer op te volgen en afstand te doen van het kasteel. Edzard ontslaat de stad van de eed die zij in 1506 aan hem heeft afgelegd en verlaat op 25 juli 1514 ‘met schreyende ogen’, als we Benninge mogen geloven, zijn machtige bolwerk. Hertog Karel van Gelre neemt zijn positie over als heer van Groningen.

Een keerpunt is het beleg en de daaropvolgende inname van Appingedam door de Saksische troepen en de anti-stedelijke hoofdelingen op 5 augustus 1514. Alle mannen die zich in de stad bevinden, worden doodgeslagen.²⁰⁷ Slechts enkelen kunnen zich redden door naar Oost-Friesland of de stad Groningen te vluchten.²⁰⁸ Aan Saksische zijde sneuvelen veertig edelen bij de eerste bestorming.²⁰⁹ Na het beleg wil Georg een groot aantal strijders tot ridder slaan. Bijna allen bedanken voor de eer, vanwege de moordpartij na de inneming; wel valt de ridderslag ten deel aan Wigbolt en Relof van Ewsum en Menke Heemstra.²¹⁰ Aan de zijde van de verslagenen sneuvelden onder anderen Evert Ripperda, zoon van Eggerick Ripperda, en Elteke Lewe, zoon van Evert Lewe.²¹¹

Hoewel de inneming van Appingedam een belangrijk keerpunt is voor de positie van de hertog in de Ommelanden, brokkelt zijn positie langzaam maar zeker af. Karel van Gelre, de nieuwe heer van de stad Groningen, verovert in dezelfde maand namelijk ook een groot deel van Friesland.

Van 5 november 1514 dateert een schrijven van de commandeur van Warffum en Menke Heemstra aan de ‘prelaten ende ridderscap der Ummelanden bij Gronigen’. Blijkens de handtekeningen is de brief getoond aan een drietal prelaten, aan Luert Carter te Huizinge, Fecke Ompteda te 't Zandt, Johan Rengers ten Post en ‘yn Daem’ (te

204 MSFG, inv.nr. 1779: ‘Syne Ritterschafft, Amptleute und Stete, auch auß ytzlicher gryttene y zwenen in voller macht der andern’.

205 MSFG, inv.nr. 1470.

206 Worp, *Vijfde boek*, 116-119.

207 *Ibidem*, 114-115: 1236 mannen, zes vrouwen en één kind; sommige kroniekschrijvers spreken zelfs van 3000 doden (Brugmans, ‘De kroniek’, 80); Peter van Thabor, *Historie*, 173-174, beschrijft het bloedbad uitvoerig en met afgrijzen.

208 Worp, *Vijfde boek*, 114-115.

209 *Ibidem*, 115-116; onduidelijk of hier enkel Saksische edellieden bedoeld zijn.

210 *Ibidem*; Benninge, ‘Chronickel’ 241-244.

211 Emmius, *Rerum*, 715.

De bestorming van Appingedam,
5 augustus 1514.
Tekening uit het pamflet *Wie der
Sturm zum Tham in Frieszlandt
ergangen ist* (A. Hoft, *Vissen
rond de Floem*, Groningen, 1990)

Appingedam).²¹² In de laatste stad bevond zich op dat moment immers een flink aantal hoofdelingen. Luert Cater en Fecke Ompteda, die dus niet in Appingedam zijn, zijn toevallig ook de twee hoofdelingen die zich voor het overleg van 23 maart ziek hadden gemeld... De brief van de commandeur en Menke Heemstra bevat het antwoord van hertog Georg aan de prelaten en ridderschap op vragen met betrekking tot verschillende krijgskzaken die de commandeur en Menke hem overgebracht hebben. Georg schrijft hierin dat hij op verzoek van een aantal prelaten en ridders heeft gepoogd om de Ommelanden van het juk van graaf Edzard te bevrijden. Aan de trouw van prelaten en ridderschap twijfelt hij niet, maar hij wil dat zij zorgen dat de gewone huislieden hem huldigen en de Groningers schade toebrengen. Daarnaast is het noodzakelijk dat de Ommelanden aan hem een billijke schatting opbrengen. Vier dagen later verbiedt de Gelderse stadhouder echter aan de abten, prelaten, hoofdelingen, rechters, eigenerfden enz. der Ommelanden om de Saksers hulp of belasingen te geven.²¹³ In de eerste helft van 1515 worden successievelijk alle Saksische steunpunten in de Ommelanden verlaten. Op 15 januari 1515 wordt te Noorddijk nog een overleg gevoerd door de Gelderse maarschalk en de stad Groningen en vertegenwoordigers van de Saksische hertog en vele edelen, van wie de voornaamste Asinga to Rasquert, Johan Rengers ten Post, Wigbolt van Ewsum en Ailke Onsta zijn.²¹⁴ Op 16 maart dragen de Saksische troepen Winsum over aan de Groningers en op 5 april verlaten zij uiteindelijk de stad Appingedam. Met hen verlaten ook de Saksischgezinde Ommelanders dit laatste bolwerk. Onder hen worden genoemd Asinga to Rasquert, Menke Heem-

²¹² OA, inv.nr. 27, reg. 193, RF 1514.24.

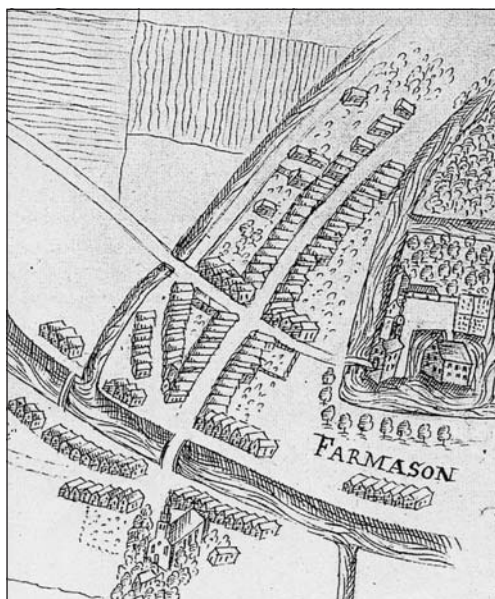
²¹³ Om precies te zijn: Hunsingo, Fivelingo, Middag en Oldambt.

²¹⁴ Emmius, Universiteitsbibliotheek (UB) Groningen, Ms. 138, fol. 52r, pag. 81.

stra, Wigbolt van Ewsum, Dutmer Rengers ten Dijke met zijn kinderen, Johan Rengers ten Post, Ailke Onsta met zijn zonen, Eltet to Lellens, Fecke Ompteda en Focke Ewens 'cum aliis indigenis'.²¹⁵

In een nog onuitgegeven handschrift van Ubbo Emmius, met materiaal dat hij verzamelde ten behoeve van zijn *Rerum Frisicarum historia*, vinden we een verzameling namen van vorsten en edelen die hetzij zelf, hetzij door afgezanten en tezamen met Albert en Georg van Saksen tegen de stad Groningen gestreden hebben.²¹⁶ De lijst is niet gedateerd, maar zij lijkt zowel op de periode rond 1498 als op die rond 1514 betrekking te hebben. In de lijst vinden we Mr. Ulfert, proost van Loppersum, Eggerick Ripperda, Relof en Wigbolt van Ewsum, Johan Rengers ten Post,²¹⁷ Dutmer Rengers ten Post en diens kinderen, Focke Rengers, Egbert Rengers, Rembt Jensema met zijn kinderen, Alger Bruninge, These to Oosterhuisen, Reiner Fritema met zijn zonen, Harmen Benkema met zijn zonen en Ludeken Clant met zijn zonen. De lijst is een tamelijk allegaartje, maar men krijgt de indruk dat de tweede helft betrekking heeft op de periode rond 1514. Er bevinden zich enkele opmerkelijke namen tussen. Zo zou These to Oosterhuisen tegen de stad gestreden hebben, terwijl zijn vader Popke to Oosterhuisen rond 1500 juist de stedelijke partij zou hebben gekozen.

Een aantal van de door Emmius genoemde namen vinden we na 1514 terug: 21 mei 1515 verleent Georg aan Rembt Jensema en Alger Bruninge een verklaring dat zij zich trouw en overeenkomstig hun eed aan de hertog hebben gedragen, have en goed hebben verlaten en zich in Leeuwarden tot de hertog hebben gewend. De hertog maant de

De Borg te Farmsum, ca. 1570
(*De Robles atlasen; Leeuwarden,*
1998)

²¹⁵ Emmius, UB, Ms. 138, fol. 53r, pag. 83; Emmius, *Rerum*, 732. Rengers noemt in dit verband alleen Asinga to Rasquert, Eltet to Lellens en Focke Ewens, opvallend genoeg niet zijn eigen gelijknamige grootvader (Rengers, *Werken*, 216). Zou hij hem bewust niet genoemd hebben uit schaamte voor het bij de bestorming in 1514 aangerichte bloedbad?

²¹⁶ 'Catalogus principum aut procerum qui aut ipsi, aut per legatus suos et auxilia Alberto et Georgio Saxoni contra Groninganos militarunt'; Emmius, UB Groningen, Ms. 138, fol. 37r, pag. 59.

²¹⁷ Hij noemt hem 'her', wat de gewoonlijk aanspreektitel van een ridder is; vermoedelijk verwart hij deze Johan met diens oom, Johan Rengers van Scharmer.

lezer van de verklaring beide heren ongemoeid te laten.²¹⁸ Op 24 september geeft Floris van Egmond, de stadhouder namens Karel V, een paspoort voor Dutmer Rengers, Harmen Benkema en Rembt Jensema om vrij in het Sticht van Utrecht te reizen, hoewel dit natuurlijk hoeft niet te betekenen dat zij op dat moment aan de zijde van de Habsburger staan.²¹⁹

Nadat de hertog van Saksen zijn Friese heerschappij aan Karel V overgedragen heeft, veranderen de politieke verhoudingen volledig. Voor de hoofdelingen die zich in Leeuwarden onder Saksische bescherming gesteld hebben, is het nog helemaal niet zeker of zij op het Bourgondische paard moeten wedden. De positie van de hertog van Gelre, de nieuwe heer van de stad Groningen, lijkt zeker niet zwak. Wel is duidelijk dat de rol van Edzard grotendeels uitgespeeld is. In naam is hij nog heer van de Ommelanden, nu namens zichzelf en niet meer formeel als stadhouder van Georg van Saksen, maar veel mogelijkheden om zijn gezag te effectueren heeft hij niet meer. Uit een belastinglijst van oktober 1516 blijkt echter dat hij er wel grotendeels in slaagt de jaartaxen en accijnzen te innen. Dit overzicht bevat niet alleen de totale geheven bedragen, maar ook de namen van alle ongehoorzamen, die betaling geweigerd hebben. Vrijwel alle, tientallen, hoofdelingen die op dat moment in leven zijn, vinden we in deze lijst terug. We missen slechts enkele, van wie Boele Ripperda van Farmsum de voornaamste is.²²⁰ Dat betekent dat de Ommelander adel zich blijkbaar weinig meer gelegen liet liggen aan de belastingaanslagen van hun voormalige heer en beschermer. Voor de hoofdelingen was het echter nog niet duidelijk van welke andere heer zij het meeste te verwachten hadden op de lange termijn. Iemand als Relof van Ewsum zag zich met nog grotere problemen geconfronteerd. Gegoed als hij was in zowel de Ommelanden als in Friesland en Drenthe, kon hij het zich niet veroorloven om duidelijk partij te kiezen en de andere heren tegen zich in het harnas te jagen. Zo huldigde hij, anders dan zijn broer Wigbolt, niet de nieuwe Bourgondische machthebberin Friesland.

Een, vermoedelijk kleine, groep hoofdelingen verlaat Leeuwarden en vestigt zich in Hasselt. Wij zijn helaas nauwelijks ingelicht over de samenstelling van deze groep, noch over hun activiteiten. In kronieken worden zij niet genoemd; politiek hebben zij geen enkele rol meer gespeeld. Wat wij weten, ontleen wij aan enkele brieven die door hen verstuurd werden. Op 9 oktober 1515 schrijven 'de guede mannen de in Lewerden ghelegen hebben ende nu to Hasselte liggen etc., uutgesecht een' een brief aan Hilbrant Entens, blijkbaar de ene die op dat moment niet in Hasselt verblijft. In de brief wordt verhaald dat de proost Mr. Ulfert Sibrandi bij hen in Hasselt geweest is en heeft voorgesteld om met Mr. Wilhelmus Frederici, namens de stad Groningen, in Assen samen te komen voor overleg. Inzet van de onderhandelingen zou zijn 'dat wi samentliken bi den unssen mochten koemen in dusdaniger wijze dat wi sallen sitten vri, ungheschattet myt den van Groningen ghene handelingen to hebben van enighen dingen dat wi sulden vri sitten ende mede om unsse landen willen de vorderflick in dyecken ende in syelen sinne, daer nu gheen upseen up en is'. Dit zou dus een voorstel inhouden om de Ommelanden volledig onafhankelijk van de stad Groningen te maken.

218 OA, inv.nr. 27, reg. 195, RF 1515.18.

219 OA, inv.nr. 27, reg. 196, RF 1515.17.

220 Alma, 'Schattingen', 187-193.

Men kan zich niet voorstellen dat dit aanbod serieus bedoeld is; de stad zou dit nooit toestaan, maar de ballingen in Hasselt zijn maar al te genegen om Mr. Ulfert te geloven, aangezien zij ‘vaste 18 jaer uut den lande ghewest sinnen ende neet voele van den unssen ghenooten hebben ende unsser een deel neet langer kunnen maken’. Zij hopen maar dat de vorst van Bourgondië hun toestaat aan dit overleg deel te nemen en Entens wordt verzocht om dit verzoek aan Karel over te brengen. De brief noemt geen namen van degenen die zich in Hasselt ophouden. Enkel het wapen op het secreetzegel verraadt dat een lid van de familie Rengers onder hen is.²²¹

Het komt inderdaad tot een overleg. Op 4 november 1515 verlenen burgemeesters en raad van Groningen aan ‘den erbare ende duchtigen hovetlinghen der Groninger Ummelanden, nu to Hasselt ende anders wesende’ een vrijeleide om naar de abdij Assen te gaan teneinde aldaar met vertegenwoordigers van de stad samen te komen.²²²

Het overleg heeft niet het gewenste resultaat, want ook het daaropvolgende jaar, op 14 juli 1516, laten de ‘gemene guede manne ende ritterscap der Emse ende der Lauwersche ytzolick to Hasselt liggende’ een brief uitgaan.²²³

Dit is de laatste vermelding van de Ommelander ridderschap. Wat achttien jaar eerder begon als een door het grootste deel van de Ommelander adel gedragen beweging om de adel een staatkundige positie te verschaffen, is geëindigd in een kleine groep hoofdelingen die lijdzaam in den vreemde afwacht of en wanneer zij weer naar huis terug kan keren. Menke Heemstra overlijdt nog hetzelfde jaar in Hasselt en wordt aldaar begraven.²²⁴ Wigbolt van Ewsum, die aanvankelijk ook in Hasselt verblijft, krijgt op 7 september 1517 van hertog Georg een vergulde zilveren kop en een bedrag van 100 rijns gulden voor de bewezen krijgsdiensten ten geschenke,²²⁵ maar al in 1516 is hij weer in de Ommelanden teruggekeerd, als in Marum de eerste venen afgestoken worden.²²⁶ In de loop van de zestiende eeuw zal deze onderneming onder zijn weduwe en kinderen uitgroeien tot de grootschalige ontginning van de Nienoordse venen.

Eén persoon willen wij er nog uitlichten, vanwege zijn bijzondere carrière. Eltet to Lellens, die zich in 1515 nog met de Saksische troepen in Appingedam bevindt, is vermoedelijk niet meer naar Hasselt gegaan. Kort daarna richten namelijk ‘de ghemene ghode manne tuschen der Emesze unde der Lawersche ytzonde toe Hasszellde’ aan hem, Mr. Ulfert Sibrandi en Luert Cater een brief.²²⁷ To Lellens heeft zich blijkbaar spoedig na zijn vertrek uit Appingedam met de stad verzoend. Hij huwt nog in hetzelfde jaar een stad-Groningse vrouw, verkrijgt in 1516 het gildrecht en bekleedt in de jaren daarna tot zijn dood op hoge leeftijd de hoogste stedelijke ambten.

Op 29 juli 1518 laat de hertog van Gelre een bevel uitgaan aan de ballingen van zijn landen van Groningen dat deze zich op straffe van verbeurdverklaring van hun goederen binnen veertien dagen in de stad moeten melden om de eed van trouw af te leggen. Dit bevel is onder andere aan Relof van Ewsum gericht;²²⁸ van een samenhangende

221 Nationaal Archief, Stukken afkomstig van ambtenaren van het centraal bestuur met betrekking tot de noordelijke gewesten, inv.nr. 362.

222 FA Ewsum, inv.nr. 45, XIII.

223 FA Ewsum, inv.nr. 165, oud inv.nr. 54.

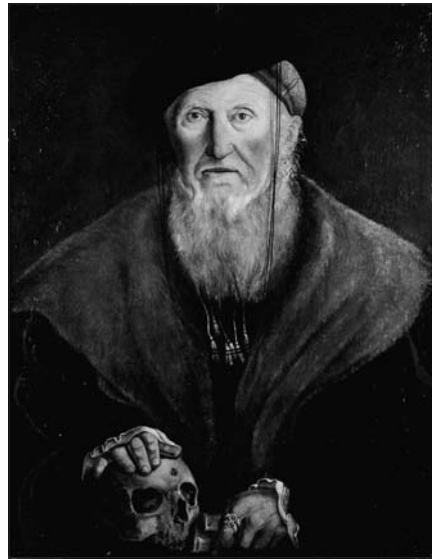
224 Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum*, 116.

225 FA Ewsum, inv.nr. 8 oud inv.nr. 8, 3a.

226 Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum*, 119.

227 FA Ewsum, inv.nr. 165, oud inv.nr. 54.

228 FA Ewsum, oud inv.nr. 45, XX.

Eltet to Lellens
(Groninger Museum,
foto John Stoel)

groep Ommelander ballingen zal op dat moment al geen sprake meer zijn. Relof verblijft nog jaren in Hasselt; pas in 1522 keren hij, Louw Donia en Sicke Liaukema terug naar Sneek.²²⁹ Op 30 april 1529 staat Floris van Egmond, stadhouder namens Karel V, toe dat Relof de hertog van Gelre huldigt, waardoor hij eindelijk in vrede kan leven met de landsheren van alle gebieden waar hij goederen bezit.

Feodaliteit en Ommelanders

Dat de Ommelander adel zich na de komst van buitenlandse heren verenigt tot een corporatie onder de naam ridderschap, kan gezien worden als een adoptie van algemene en tot dan toe buitenlandse (in de zin van niet-Ommelander) adelsideeën. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook andere vormen verschijnen. Feodaliteit is wel een van de bekendste en meest ingrijpende uitingen die in de Middeleeuwen haar stempel op de relatie tussen adel en landsheer heeft gedrukt. Het leenwezen was ook de Ommelanders natuurlijk niet onbekend, hoewel vele romantici in heden en verleden ons willen laten geloven dat de vrije Fries er ten enen male afkerig van was. Vele hoofdelingen hielden (meest Drentse) goederen in leen van de bisschop van Utrecht. In 1498 waren leenmannen Abeke van Ewsum, Ode Rengers, vrouw van Ailke Onsta, jonge Johan Rengers van Scharmer, diens moeder Agnese van Laer en Luert Cater.²³⁰ Verder wordt Jutte ten Water, vrouw van Johan Rengers ten Post, in 1506 beleend door het St.-Lebuinuskapittel te Deventer met Overijsselse goederen, waaronder het huis Arenshorst.²³¹ Andere leden van de Ommelander ridderschap zijn rond 1500 gehuwd met vrouwen uit families van leenmannen: Meye Entens met Agnes van Uterwyck, Eggerick Ripperda met Alijt van Buckhorst en Focke Rengers met Amele Perney.

²²⁹ Worp, *Vijfde boek*, 127-129, 259.

²³⁰ E.D. Eijken, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen van 1379-1805* (Zwolle, 1996) 2001, 2179, 2186, 2188 en 2194.

²³¹ *Repertorium op de leenregisters van de leen- en hofhorige goederen van de proosdij van St. Lebuinus te Deventer 1408-1809*, A.J. Mensema, ed. (Zwolle, 1981) I, 187, 264; II, 503.

Ook verschillende dochters van hoofdelingen vonden echtgenoten in het buitenland en daaronder zijn ook niet de minste geslachten. Clara Onsta huwde met Johan van Rechteren van Almelo, Haike Onsta huwde met Johan Stelling en Ewert van Ewsum, zuster van Abeke, Relof en Wigbolt, huwde met Johan van Hekeren van Rechteren. Deze laatste richt op 24 juli 1499 een brief aan drie Ommelander zwagers, onder wie Relof van Ewsum en Haye Ripperda, waaruit blijkt dat hij de Ommelander zaak heeft bepleit bij de bisschop van Utrecht.²³² Ook Aloff van Rechteren is een goede vriend en aanverwant van de Van Ewsums en blijkt verschillende keren bereid hulp te bieden.²³³

Onder de adellijke stad-Groningers die rond 1500 in relatie tot de ridderschap staan, vinden we Wigbolt Lewe als bisschoppelijke leenman. Johan en Peter Sickinghe treffen we niet als zodanig aan, maar hun oom Evert Sickinghe, van wie zij erfgenaam zijn, is in 1463 nog beleend met tienden bij Groningen.²³⁴ Vele aanzienlijke Groningers zijn zelfs bereid hun eigen, allodiale goederen in leen op te dragen, wat de nazaten niet altijd weten te waarderen. Zo schrijft de zeventiende-eeuwse Bartelt Wicheringe dat zijn voorvader Mr. Johan Wicheringe († 1483) proost van Humsterland was en raad van bisschop David van Bourgondië ‘daer hij veel liengoederen van cofte, sijn vaste goederen opbrekende’.²³⁵

Uit deze opsomming blijkt dat verschillende edelen ten tijde van het bestaan van de Ommelander ridderschap bisschoppelijke leenmannen waren. Hoewel de Ommelanden in de vijftiende eeuw zelf geen leengoederen kenden, was het verschijnsel van feodaliteit aan de hoofdelingen geenszins onbekend. Uit de gebeurtenissen rond 1500 blijkt dat de leenrechtelijke relatie tot de bisschop geen dode letter was, zeker bij de gelegenheden dat deze zich actief in de strijd mengde.²³⁶ Ook een prominent lid van de ridderschap als Abeke van Ewsum stelt zich, als het hem uitkomt, als trouw leenman van de bisschop op en weet zich aan de andere kant in zijn politieke keuzes door deze status beperkt.²³⁷

Beleningen als politiek instrument

De hierboven genoemde beleningen geven aan dat het verschijnsel feodaliteit niet onbekend is onder de Ommelander adel. Dit soort lenen bepalen slechts de relatie tussen leenman en leenheer. Van een ander karakter zijn de beleningen die door aspirant-landsheren als middel worden ingezet om de adel aan zich te binden: zo droeg in 1398 een zestal hoofdelingen, onder wie Ailke Onsta (overgrootvader van Ailke Onsta) en Menno Houwerda (overgrootvader van Snelger Houwerda), de ‘herlicheden, goeden, landen ende erven, die sy hebben ende noch vercrighen ende becraftigen sullen tuschen der Lauwerze ende der Eemse’ aan hertog Albrecht van Beieren op, teneinde daarmee beleend te worden. Dat deze onderneming uiteindelijk op niets is uitgelopen,

232 FA Ewsum, inv.nr. 5, oud inv.nr. 64.

233 Ibid., brieven uit 1499 en 1500; over de relatie met de Van Rechterens ook: Emmius, *Rerum*, 581.

234 Eijken, *Repertorium*, 2022, 2190. Latere beleningen zijn niet bekend.

235 Familiearchief Gruys, inv.nr. 545.

236 Vergelijk de oproep van de bisschop aan zijn leenman Abeke van Ewsum van 8 okt. 1500 om op 29 okt. te Vollenhove te verschijnen (FA Ewsum, oud 31, RF 1500.31).

237 Vgl. zijn brief van omstreeks 1499 (FA Ewsum, inv.nr. 65).

mogen we als genoegzaam bekend veronderstellen.²³⁸ De geschiedenis herhaalde zich dus: een aantal hoofdelingen, vrije Friezen, die liever dood zouden zijn dan tot slavernij gebracht worden, begaven zich gretig onder de beschermende vleugels van de landsheer. De analogie was ook de toenmalige actoren niet ontgaan: Albrecht van Saksen was zich, althans volgens Emmius, bewust van de mislukte onderneming van zijn naamgenoot een eeuw eerder.²³⁹

In de vroegere geschiedschrijving over de Saksische hertogen heeft de weerstand tegen feodaliteit dikwijls aandacht gekregen. De Friese edelen weigeren aan de eis van de hertog te voldoen om hun goederen aan hem op te dragen en in leen terug te ontvangen. Zij kopen deze verplichting af door in een extra belasting toe te stemmen. Belening met hun eigen goederen zou een aantasting van de veel geprezen Friese vrijheid zijn. Het begrip Friese vrijheid is de laatste decennia onderwerp van veel onderzoek geweest en het is nog niet te verwachten dat daar binnenkort een eind aan zal komen. De geschiedenis van het begrip sinds de Middeleeuwen is zeer gecompliceerd. De lading van het begrip wijzigde zich in de loop der eeuwen afhankelijk van de vijand die de vrijheid bedreigde: Hollandse graven, de stad Groningen, lokale adel. Wat het begrip extra ingewikkeld maakt, is dat de geschiedschrijving over de geschiedenis van de Friese vrijheid op haar beurt weer onderhevig was aan dezelfde ideologie die zij wilde beschrijven. Zo heeft de romantische Friese historiografie zich er meester van gemaakt en werd hetgeen de Friese landen onderscheidde van de rest van de wereld, zo veel mogelijk uitvergroot. Inmiddels weten we dat Friese landen helemaal niet zo vrij zijn gebleven van feodale invloeden. In alle perioden zijn er bewoners van deze landen geweest die zich graag laten belenen met goederen die zij nog hopen te verwerven. Van hen is de Oost-Friese graaf Ulrich ongetwijfeld het succesvolst gebleken.

Het is eenvoudig om voorouders van fouten te betichten. Wie zou niet zijn overgrootvader de aankoop van Russische spoorwegaandelen willen ontraden? Feit is dat in 1498 de Friese vrijheidsideologie tamelijk elastisch was en gemakkelijk in dienst gesteld kon worden van de ambities van een landsheer onder wiens vleugels men het meeste voordeel dacht te behalen. Voor de meeste Ommelander edelen waren dat in dat jaar graaf Edzard van Oost-Friesland of zijn strijdmakker hertog Albert van Saksen. Het gezag van de graaf, geboren als zoon van een hoofdeling die in 1464 de titel verwierf, was niet groot genoeg om zijn eigen en nieuw verworven landen van adellijke parafernalia te voorzien. Dat Edzard erin slaagde zijn graafschap een staatkundige vorm te geven, was het gevolg van zijn bijzondere diplomatieke vaardigheid en charismatische persoonlijkheid,²⁴⁰ niet van zijn adellijke glans. De hertogen van Saksen waren echter drager van een complex van staatkunde en hof- en adelscultuur dat de Friese landen sinds de activiteiten van de graven van Holland een eeuw eerder niet meer van zo nabij hadden gezien.²⁴¹ Zelf voordat zij zich in deze contreien vertoon-

²³⁸ Zie verder: A. Janse, *Grenzen aan de macht* ('s-Gravenhage, 1993) 149-150. Bruins ziet in deze periode een poging om een ridderschap op te richten (Bruins, 'Drie vergeefse pogingen'), maar er zijn te weinig bronnen om uit te maken of hier sprake was van een streven om een bepaalde positie voor de adel als groep te verwerven of dat hier enkel het eigen belang nagejaagd werd.

²³⁹ Emmius, *Rerum*, 568.

²⁴⁰ Emmius, *Rerum*, 568.

²⁴¹ Vergelijk de beschrijving van Benninge, die speciaal naar Aduard trok om de hertog en zijn entourage te bekijken (Benninge, 'Chronickel', 71).

den, ging hun goede reputatie hun vooruit. Zo onverwoestbaar was deze, dat de kroniekschrijver Peter van Thabor zich er na de bloedige inname van Appingedam in 1514 over verwondert dat de hertog dit zomaar toeliet, ‘nae dien dat hy alsoe vroemen Vorst ende edel Heer wil wesen; want vele menschen segghen, dat hy een guet man is; daerom verwondert my des altoseer’.²⁴² Jancko Douwema wijt het mislukken van het Friese avontuur aan de slechte raadgevers, niet aan ondeugdelijk beleid van de hertog zelf.²⁴³

In Friesland bestond grote weerstand van de zijde van de adel tegen het invoeren van een leenstelsel, zoals wij zojuist al aanhaalden. De situatie in de Ommelanden was geheel anders. De adel was hier veel minder talrijk en duidelijker uitgekristalliseerd. Concurrentie van verschillende hoofdelingen in één dorp was in de Ommelanden een uitzondering; de meeste dorpen kenden geen adellijke bewoners die een positie als hoofdeling bekleedden. Net als een eeuw eerder was het voor een aspirant-landsheer in de Ommelanden eenvoudiger om door middel van beleningen de provincie in parten te verdelen, waarbij men een al of niet bestaande machtspositie van de hoofdelingen over verschillende dorpen bevestigde. Deze strategie kent in de Ommelanden al een lange geschiedenis. In 1323 werd Eyso van Scharmer door graaf Johan van Bentheim beleend met de jurisdictie van Scharmer, Slochteren, Kolham, Woltersum en Wittewierum.²⁴⁴ In 1398 werden het Oldambt, Fivelingo en Hunsingo verdeeld over elk twee hoofdelingen. In 1474 erkende keizer Frederik III Johan Rengers van Scharmer in het bezit van ‘sloss und herlichheit Schermer’ en ‘den Rechten nemlich uber Duysrswald und int Verendeil’²⁴⁵ en Unico Ripperda in dat van zijn rechten op ‘sloss und herlickheit Farmessum’ met de rechtstoelen Farmsum, Uitwierde en Holwierde.²⁴⁶ Alleen in dit laatste geval kan men spreken van een belening die bevestigde wat men ook werkelijk had; in de andere gevallen werd reeds een voorschot genomen op hetgeen ook daadwerkelijk in bezit verkregen zou kunnen worden. Dit geldt ook voor de belening van Jancko Douwema met Feerwerd, Garnwerd en Ezinge die hij van de hertog van Gelre verkreeg.²⁴⁷

Beleningen door Albrecht, Georg en Edzard

Concrete beleningen door hertog Albrecht van Saksen van Ommelander edelen zijn nauwelijks bewaard gebleven. Er zijn echter voldoende aanwijzingen dat beleningen een rol speelden in zijn pogingen om relevante personen aan zich te binden. In of kort vóór 1500 verklaart hij de goederen van een niet nader genoemd persoon voor vervalLEN en beleent er zijn rentmeester Mathias Nykamer mee vanwege trouwe dienst.²⁴⁸ Na

²⁴² Peter van Thabor, *Historie*, 174.

²⁴³ Douwama, *Geschriften*, 130: ‘Dan this certein, de Furst solden wal Cristenlijcke en genedighe Furst der landen geweest hebben, wo sijne valsche raetgewers hem niet foerfoert hadden’.

²⁴⁴ *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, P.J. Blok, e.a., ed. (Groningen, 1896-1899) nr. 281.

²⁴⁵ RF 1474.10. Er wordt dus niet expliciet vermeld welke rechten hij bezit in Duurswold en het Vierendeel. Het betreft hier de rechtstoelen Siddeburen-Oostwold, Schildwolde-Hellum, Slochteren-Kolham, Scharmer, Harkstede, Woltersum en Ten Boer-Thesinge-Garmerwolde. In deze rechtstoelen bezat Johan Rengers slechts een klein deel van de rechten.

²⁴⁶ RF 1474.12.

²⁴⁷ Douwama, *Geschriften*, 242, 548.

²⁴⁸ MSFG, inv.nr. 1667.

het overlijden van Nykamer op 13 december 1504 met nalating van vijf kinderen²⁴⁹ verzoeken twee Saksische edelen om met diens goederen nabij Appingedam ‘umb den Tham ligende’ te worden beleend.²⁵⁰ Of het hier dezelfde goederen betreft, is niet bekend. Op 20 juli 1504 verklaart Georg van Saksen de goederen van een overleden inwoner van Appingedam, Nangko genaamd,²⁵¹ verbeurd, bestaande uit een huis aldaar in de Solwerderstraat en verdere tijnzen, renten en goederen omdat hij zich ‘widder Ere, Recht unnd Pillichkeit’ met de stad Groningen had verbonden. Met deze goederen werd graaf Edzard beleend ‘wie Lehengutter Recht unnd Gewonheit ist’.²⁵² Ongetwijfeld zal Edzard vervolgens een van zijn getrouwen hiermee beleend hebben, maar wie is niet bekend.

Ook de graven van Oost-Friesland zijn niet onbekend met beleningen met goederen en heerlijke rechten als middel om onderdanen aan zich te binden. Bij de verheffing van Ulrich Cirksena in 1464 tot graaf in Oost-Friesland worden de hoofdelingen in het nieuwe graafschap door de keizer uitdrukkelijk opgeroepen om hun rechtsmacht aan de nieuwe landsheer op te dragen en in leen terug te ontvangen. In 1465 wordt Ulrich door verschillende Emsingoër hoofdelingen gehuldigd, waarbij een aantal hun ‘herlicheyt ende rechticheyt’ van de graaf in leen terug ontvangt.²⁵³ Tijdens Edzards regering worden langzamerhand de meeste weerspannige hoofdelingen, althans formeel, tot gehoorzaamheid gebracht. Zo huldigt Iko Onken (stamvader van de vorsten Von Inn- und Knyphausen) hem op 1 juli 1495 met de bepaling dat na zijn dood zijn erfenis, waaronder de borg Knipens met bijbehorende heerlijkheid, in de vorm van een leen op zijn kinderen zal overgaan.²⁵⁴ Op 2 augustus 1499 verklaart Edzard de huizen, erven en goederen van Evert Lewe, te Godlinze en elders in de Ommelanden, vervallen, omdat hij ‘ungehoirsam unde wederwertig, ouck anders loffloiss geworden unde gebleven iss, sick tegen uns gestrevet to den moitwilligen von Gronigen’. Met zijn goederen beleent Edzard zijn raad Hero Maurits, hoofddeling te Dornum en Wittmund, ‘up geboirliche plicht unde eide als eynen lehenman sinen lheenheren to doende schuldich iss unde billich tosteidt’.²⁵⁵ In 5 juli 1501 blijkt het huis van Evert Lewe een leen van de Saksische hertog dat aan Hero Maurits beloofd is, maar waarmee inmiddels anderen beleend zijn.²⁵⁶ Of deze belening blijvend effect heeft gehad, lijkt overigens onwaarschijnlijk; in 1514 sneuvelt Everts zoon immers aan ’s graven zijde bij de inname van Appingedam.²⁵⁷

We kunnen concluderen dat zowel de hertogen van Saksen als de graven van Oost-Friesland beleningen, zowel met al of niet pretense heerlijke rechten als met onroerende goederen, benutten om hun relatie met onderdanen te verstevigen.

249 MSFG, inv.nr. 672, 674, 746.

250 MSFG, inv.nr. 669, d.d. 22 dec. 1504. Het verzoek wordt afgeslagen op 18 febr. 1505 (Ibid., inv.nr. 680). Inv.nr. 681 van dezelfde datum geeft wat met de erfenis diende te gebeuren.

251 Een kandidaat zou kunnen zijn Nanneke Eltekens, richter te Appingedam in 1497 (zie: A. Hoft, *Vissen rond de Floem* (Groningen, 1990) 237-238).

252 NSA Aurich, Rep. I, nr. 121 (origineel); MSFG, inv.nr. 644 (minuut).

253 H. van Lengen, *Gesichte des Emsigerlandes* (Aurich, 1973) I, 130. Op 22 juli 1475 wordt het keizerlijk bevel herhaald (OFU, nr. 954).

254 OFU, nr. 1443.

255 OFU, nr. 1632.

256 FA Ewsum, inv.nr. 5, oud inv.nr. 64.

257 Zuidema, ‘Kroniekje’, 158-159.

Eén originele beleningsakte is bewaard gebleven.²⁵⁸ Op 8 oktober 1499 wordt Johan Rengers ten Post door Albrecht, namens de Rooms koning en het Heilige Roomse Rijk, beleend met Ten Post, Garrelsweer, Siddeburen, Hellum, Schildwolde en half Slochteren. Daarmee wordt hem, evenals in de andere beleningen die we hiervoor al noemden, het nodige gegeven dat nog niet in zijn bezit is. Enige jaren later, vermoedelijk in 1505 of 1506, vervaardigt hij zelf een overzicht van de rechten die hij in verschillende rechtstoelen bezit. Deze contemporaine aantekeningen uit de eerste hand zijn een boeiende getuigenis van de wijze waarop de fris beleende Ommelander edelman tegen zijn hoopvolle stuk perkament met fraaie beloften aankijkt. De rechtstoel Schildwolde is rond 1500 verdeeld in drie ommegangen, toekomende aan Johan Rengers, Melle Tyackens en Aylke Johans. Jaarlijks benoemden dezen bij toerbeurt een redger (rechter) of bekleedden dit ambt zelf. Rengers geeft de verdeling in drieën met de kanttekening ‘woe wal ickt all heel hebb belenet’. In het voorgaande merkten we reeds op dat Aylke Johans, die zelf in 1481 als hoofdeling te Siddeburen voorkomt, de stad-Groninger partij aanhing. Rengers meldt over hem: ‘Item doe wij buten landes weren doe hedde Aylke alle unse herlicheide in Duertzwolde van Groningers sick versegelen laeten’.²⁵⁹ De verontwaardiging van Rengers, die hetzelfde immers liet doen door de hertog van Saksen, laten we voor zijn rekening; over de rechten die Melle Tyackens werden afgenomen door deze acties, rept hij met geen woord. Overigens wordt in 1508 de status quo door de drie gerechtigden – pastoor Itko Doenga van Uitwierde is dan zijn vader of oom Aylke Johans opgevolgd – bevestigd.²⁶⁰ Nog interessanter is de optekening omtrent de rechtstoel Slochteren, omdat het de enig bekende aantekening is waarin de twijfels over de vermogensrechtelijke consequenties van de beleningen worden uitgesproken, vandaar dat we er niet omheen kunnen deze uitgebreid aan te halen. Rengers meldt namelijk dat deze rechtstoel in drie ommegangen verdeeld was met de volgende gerechtigden:

- 1 zijn neef Melchior Rengers van Scharmer;
- 2 zijn neef Dutmer Rengers ten Post ‘van Johan Busen woe wal Johan Buse dat Remmert verkoft heft, nochtant is mijn neve die negeste daertoe nae vermoge eynen sedelen ick daervan hebbe dat mijn neve mij mede verkoft heft.’²⁶¹ [Doorgehaald: ‘oick heft Johan Buse in desser veyden lange tijt in Groningen gewoent dat hie bilix nicht solde hebben gedaen’] oick is Slochter mijn neven unde mij belenet’;
- 3 ‘Reijnt Duerdes und Clawes Enens’²⁶², inden sie dat hyr naemaels moegen gebruiken, want sie beyde Groningers sint und mijn neven Detmer und mij beleenet is Slocter rechtscap beholtlick nochtant Melchior Rengers sijn ampt’.

Rengers heeft zijn twijfels of deze laatste twee stadgers hun rechten ‘hyr naemaels’ wel zullen mogen gebruiken, net als Johan Buse wellicht zijn recht verbeurd heeft door in de stad te wonen tijdens de Saksische veldtochten rond 1500. Bovendien is de Slochteren aan de neven Johan en Dutmer Rengers beleend, behoudens de rechten van

258 HA Farmsum, inv.nr. 10, reg. 221.

259 HA Farmsum, inv.nr. 9, fol. 135r.

260 U.B. Groningen, Hs. P.E. 38, pag. 135-137. Zie verder: R.H. Alma, ‘Adel en recht in Siddeburen’, *Bie t Schild*, II (2002) 10-15.

261 Bedoeld is de verkoop d.d. 8 febr. 1505 door Dutmer Rengers ten Post en zijn vrouw van onder andere alle aanspraken die zijn ouders hadden op Johan Busen en Teetkens redgerrechten in de rechtstoel Slochteren (HA Farmsum, inv.nr. 11, reg. 236).

262 Beter bekend onder de namen Reint en Claes Alberda, twee neven die inderdaad in de stad Groningen woonden.

Melchior. Johan Rengers had nog geen idee wat de toekomst zou brengen, maar hij sloot niet uit dat hij zijn belening alsnog zou kunnen effectueren. Dat de rechten van de in Bentheim verblijvende Melchior Rengers door de belening niet aangetast zouden zijn, blijkt overigens niet uit de leenakte van 1499; dat is blijkbaar een particuliere bepaling van Johan om de vrede in de familie te bewaren. De onzekerheid over de toekomst blijkt ook daaruit dat in de jaren na 1499 Johan Rengers, net als verschillende andere hoofdelingen, doorgaat met het kopen en ruilen van heerlijke rechten, met het risico dat deze transacties door effectuering van de belening overbodig zouden worden. Met het verstrijken der jaren lijkt het steeds twijfelachtiger dat de beleningen van enige waarde zouden zijn. Toch wordt nog in een akte van 1544 van de familie Rengers gesproken over leengoederen.²⁶³ Helemaal uit de lucht gegrepen zijn de twijfels van Rengers niet; eerder zagen we al dat in het verdrag tussen hertog Albrecht en de stad Groningen expliciet bepaald wordt dat de stad-Groningers die heerlijke rechten in de Ommelanden bezitten, deze in afwachting van de uitspraak van het Rijkskamergerecht voorlopig zullen mogen blijven gebruiken. Dat impliceert dat de hertog op zijn minst overwoog om hun deze te ontnemen.

Andere beleningen en heerlijkheden

Uit de aantekening blijkt verder dat er tenminste nog één belening in 1499 plaats zal hebben gehad, namelijk van Dutmer Rengers ten Post. Het is daarom ook niet gewaagd om aan te nemen dat er nog meer Ommelanders beleend zijn met heerlijkheden. De kroniekschrijver Johan Rengers, kleinzoon van zijn zojuist uitgebreid aangehaalde naamgenoot, vermeldt dat Albrecht 'hefft oeck inden Umlanden vole gunstes bij den adel gehatt, und enige van adel, alsoe Johan Rengers tho den Post und andern, leenbreve gegeven'.²⁶⁴ Inderdaad vinden we sporen, die helaas niet zo eenduidig zijn dat we kunnen concluderen dat de hertog van Saksen zijn toekomstige onderdanen met grote delen van de Ommelanden heeft beleend als onderdeel van zijn politiek ten opzichte van de Ommelander adel.

Dat blijkt in ieder geval met betrekking tot zijn zoon Georg. Op 15 augustus 1503 geeft Georg aan de Ommelander ridderschap en eerbare mannen die goederen van hem in leen bezitten, toestemming om de vervulling van de leenplicht uit te stellen.²⁶⁵ Bijna een jaar later, op 21 juli 1504, oorkondt hij dat hij door omstandigheden nog niet in staat geweest is om ten behoeve van de ridderschap, eerbaarmanschap en hoofdelingen van Friesland tussen Eems en Lauwers de 'vorleyhung des selbigen ires guter' te effectueren, 'wiewol wir ane das darzu wol geneigt weren'.²⁶⁶ Zij zullen nu bij hun huidige leen moeten blijven, totdat de hertog weer in Friesland terugkeert. Hieruit is niet op te maken of er alleen sprake was van vernieuwing van de leenhulde of van uitbreiding van het aantal beleningen. Evenmin is te zeggen of het beleningen met concrete, eigen goederen betrof of beleningen met heerlijke rechten en pretenties die de allodiale eigendommen te boven gingen, zoals die van de neven Rengers in 1499. Weer een jaar later, op 26 november 1505, verzoekt Georg aan de ridderschap, hoofde-

²⁶³ Pathuis, 'Heerlijkheidswapen', 69.

²⁶⁴ Rengers, *Werken*, I, 185

²⁶⁵ OA, inv.nr. 27, reg. 150.

²⁶⁶ Letterlijk: 'hoewel wij hun dat daartoe wel genegen zijn'. OA, inv.nr. 27, reg 158 (ook VVA), RF 1504.34.

lingen en eerbaarmanschap dat, nu zij geweigerd hebben aan twee van zijn raden leenhulde te doen, en hijzelf niet weet wanneer hij weer naar Friesland komt, twee of drie volmachten aan hem in Saksen te sturen om uit aller naam de huldigingsplicht te vervullen.²⁶⁷ Op 17 juli 1506 zegt Georg aan ‘Adel und Ritterschafft’ van de Ommelanden zijn bescherming toe, omdat zij hem als gubernator gehuldigd hebben.²⁶⁸ Benninge verhaalt over deze huldiging in Appingedam dat de hertog vanuit Winsum kwam aangereden en men hem tegemoet ging met kruisen en vanen. De geestelijken knielden en men haalde hem met veel eer in. Hij wilde echter niet door de gewone lieden gehuldigd worden, maar enkel door de Ommelander hoofdelingen, die vervolgens de eed die zij eerder aan Georgs vader gedaan hadden, vernieuwden.²⁶⁹ Van belevingen is hier geen sprake meer, maar na de aanneming van graaf Edzard als nieuwe heer van de stad Groningen was het belang hiervan ook naar de achtergrond verschoven. In het verdrag waarin in 1506 het stadhouderschap van Edzard geregeld wordt, is overigens nog expliciet bepaald dat de graaf geen lenen of privileges mag verlenen zonder toestemming van de hertog.

Pathuis heeft in 1955 op heraldische gronden betoogd dat de Saksische hertog heerlijkheden in Uithuizen en Slochteren gevestigd heeft.²⁷⁰ In de zeventiende eeuw komen van deze twee plaatsen inderdaad heerlijkheidswapens voor die in hun vormgeving sterk afwijken van de andere Ommelander heraldiek. Een van de opmerkelijke overeenkomsten tussen beide wapens is dat beide een zeevezen voeren, een zeemeerman respectievelijk een zeedraak. Wat nog ontbreekt om de hypothese te omarmen, is de continuïteit tussen de laat-zeventiende-eeuwse wapens en de mogelijke belening in of rond 1499. De oudste getuigenis van het wapen van Uithuizen, de zeemeermin of -man, vinden we in een windwijzer van 1653. Van het Slochter wapen dateert de oudste afbeelding uit 1660.²⁷¹ Dat de Saksische hertogen heraldische middelen inzetten om hun pretenties in de Ommelanden te markeren, is echter bekend. Zo werd rond 1504 het wapen van Georg van Saksen aangebracht in het doxaal van de kerk van Westeremden, waar Mr. Ulfert Sibrandi pastoor was en waavan de familie Van Ewsum de collatie bezat.²⁷²

Met de prosopografische kennis die we inmiddels hebben over de Ommelander adel onder de Saksische hertogen, kunnen we Pathuis’ hypothese nader toetsen. Wat voor haar pleit, is dat onder de in 1498 verschrevenen inderdaad personen uit die beide plaatsen gevonden worden: de gebroeders Aulsema, respectievelijk Remmert Fraylema. Er zijn echter redenen om nog enige terughoudendheid te betrachten. Zo wordt het heerlijkheidswapen van Uithuizen gevoerd door de familie Horenken, die geen erfgenaam van de positie van de Aulsema’s was. Het wapen van Slochteren wordt wel

267 OA, inv.nr. 27, reg. 164.

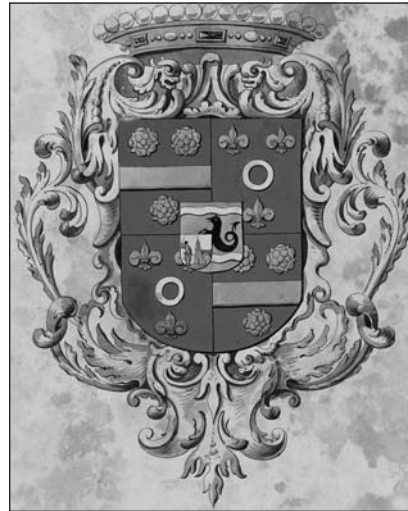
268 OA, inv.nr. 27, reg. 174, VVA, inv.nr. 423, RF 1506.23. De huldiging wordt ook aangehaald door Benninge, ‘Chronickel’, 73.

269 Benninge, ‘Chronickel’, 73.

270 A. Pathuis, ‘Het heerlijkheidswapen en het gemeentewapen van Slochteren’, *Groningse volksalmanak* (1955) 59-87.

271 Tekening van glas-in-loodraam in het Groninger Museum (E. Knol, *Groninger adel in glas in lood* (zaalblad Groninger Museum, 2003)). Dit wapen, van Johan Rengers van Slochteren, Fraylema, jonker en hoofdeling te Farmsum en de Vierburen, geeft als hartschild op goud twee golvende zilveren dwarsbalken waartussen een zwarte zeedraak, met over alles heen een schild in de rechterbenedenhoek van zilver, beladen met een kerk op grond, rechts vergezeld van een man, zwaaiend met een zwaard in de rechterhand, alles in natuurlijke kleur.

272 Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nr. 486.

Tekening van een glas-in-loodraam met het wapen van Osebrandt Jan Rengers (Groninger Museum, foto John Stoel)

gevoerd door de nazaten van de Fraylema's, maar van deze plaats of heerlijkheid is juist bekend dat anderen daarmee beleend zijn, namelijk Johan en Dutmer Rengers. Omdat de zeventiende-eeuwse heren van Slochteren zowel nazaten van Johan Rengers als van de Remmert Fraylema waren, is er nog geen man overboord, maar het wordt daardoor wel onwaarschijnlijker dat het Slochter wapen aan de familie Fraylema verbonden moet worden.

Er zijn weinig contemporaine bewijsplaatsen voor het bestaan van heerlijkheden in de Ommelanden in het begin van de zestiende eeuw. In een brief van 24 februari 1504 klagen de ridderschap, jonkers en eerbaarmanschap van de Ommelanden dat de Groningers meermalen de inwoners van hun heerlijkheden gevangen en belast hebben.²⁷³ Concreet zijn mij slechts de vermeldingen van twee heerlijkheden bekend: in de al meermalen aangehaalde belastingregisters vinden we die van Boele Ripperda en van diens broer Eggerick Ripperda.²⁷⁴ De omvang van de eerste is duidelijk; het gaat hier ongetwijfeld om de rechtstoel Farmsum. De heerlijkheid die aan Eggerick wordt toegeschreven is minder eenduidig te bepalen. Eggerick bedient zich van wisselende titulatuur. Aanvankelijk heet hij, naar de goederen van zijn eerste vrouw, hoofdelling te Godlinze, later komen daar uit zijn eigen familiegoederen Oosterwijtwerd, Holwierde en Uitwierde bij. Vermoedelijk betreft het gebied van zijn heerlijkheid een of meer van deze drie rechtstoelen.

De heerlijkheid Farmsum van Boele Ripperda is echter in dit kader veel interessanter, omdat we hier later mogelijk een heraldische erfenis waar kunnen nemen. Pathuis besteedt aan het wapen in het geheel geen aandacht, mogelijk omdat hij aannam dat het pas laat tot stand gekomen is. De vroegste afbeelding vinden we als hartschild op een

²⁷³ 'tho mhermalen unnsr heerlicheide anhoryghen gefangen, geschotter'. OA, inv.nr. 27, reg., gedrukt: R. Baetens, e.a., *Album palaeographicum XVII Provinciarum* (Turnhout, 1992) 149.

²⁷⁴ Alma, 'Schattingen', 186: 'provest Bolo to Fermssum heerlicheyt' (1506) en 'Eggerick Ripperda heerlicheyt' (1506-1513).

zegel van Hero Maurits Ripperda.²⁷⁵ Inhoudelijk vertoont het wapen geen enkele overeenkomst met de wapens van Slochteren en Uithuizen, behalve dan dat de heraldische vormgeving compleet verschilt van de andere Ommelander wapens. In Farmsum vinden we in het wapen geen zeewezens, zoals in Slochteren en Uithuizen, maar we vinden deze wel op twee andere plekken. Zo wordt de toren bekroond door een zeemeerman met dubbele staart en een zwaard of stok in de hand.²⁷⁶ Te midden van de weinige Groninger windwijzers met een zeemeermin of -man is het opmerkelijk dat we er juist in Farmsum één aantreffen. Nog opvallender is de afbeelding op de luidklok van 1527. Het later afgehakte wapen Ripperda wordt gehouden door twee gevlugelde vrouwelijke arabesken, die we ook als zeemeerminnen kunnen interpreteren.²⁷⁷

Of dit alles toeval is, of dat er een relatie met de wapens van Slochteren en Uithuizen bestaat die betrekking heeft op de creatie van heerlijkheden door hertog Albrecht, is nog niet met voldoende zekerheid te zeggen. Wel is er genoeg reden om de hypothese van Pathuis dat het in meer dan één geval tot een daadwerkelijke belening gekomen is, voorlopig nog niet af te voeren.

Detail van de luidklok in de kerk te Farmsum, 1527

275 Gedeeld: rechts drie schuinlinks geplaatste dolken onder elkaar; links drie schuinrechts geplaatste hoorns onder elkaar, een schildhoofd met drie rozen naast elkaar. Arch. Oterdumerzijlvest, d.d. 21 mei 1678. Met dank aan drs. J.A. de Boo die mij deze en verdere informatie over het wapen van de heerlijkheid Farmsum verschaftte.

276 De huidige windwijzer dateert van 1869, maar is een kopie van een voorganger (zie ook: K.T. Meindersma, 'Windwijzers op Groninger torens en kerken', afl. 1, *Groninger kerken*, XVI (1999) 20).

277 Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nr. 314. De krijgsknecht boven het wapen is Sint-Joris, ongetwijfeld ontleend aan het wapen-Ripperda.

Conclusie

In de jaren na 1498 treedt de Ommelander adel voor het eerst als groep op en gebruikt daarvoor onder andere de term ridderschap. De bronnen laten ons grotendeels in de steek over de organisatie van de groep, maar enige conclusies hebben we wel kunnen trekken. Zo lijkt de ridderschap lange tijd over een vaste secretaris te beschikken, treedt zij als rechtspersoon op, heft schattingen, werft soldaten en pretendeert gezag te hebben over de Ommelanden. Dat de adel zich vóór 1498 niet als instelling heeft organiseerd, is niet opmerkelijk. Collectieve begrippen als ridderschap en adel komen pas zeer laat, aan het einde van de Middeleeuwen, op. Voordien hebben edellieden zich als ‘edelen’ aangeduid, als verzameling concrete individuen, niet met een corporatieve term. In het geval van de Ommelander adel hebben ongetwijfeld Albrecht van Saksen en de Edzard van Oost-Friesland als katalysator opgetreden. Van beide heren is duidelijk dat zij in de te verwachten staatkundige constellatie een rol voor de adel gezien hebben, maar het is onbekend welke precies. De Saksische hertog heeft immers zijn heerschappij over Stad en Lande nooit kunnen effectueren en enkel door symbolische handelingen als ridderslagen, beleningen en geschenken zijn voorkeuren kenbaar gemaakt. De Oost-Friese graaf heeft, toen hij die heerschappij in 1506 wel verkreeg, teveel rekening gehouden met de belangen van alle partijen om definitieve keuzes te maken waarbij de adel een grote rol speelde; een Ommelander staatsinrichting lijkt onder zijn achtjarige stadhouderschap niet tot stand gekomen te zijn. Alleen de instelling van een hofgerecht, waarvan de helft van de vier zetels voor edelen was ingeruimd, heeft gefunctioneerd.

In verschillende opzichten kent de korte geschiedenis van de Ommelander ridderschap parallellen met die van ridderschappen in de naburige provincies. Waar de politieke verhoudingen het toelaten, zoekt de adel zich in de late Middeleeuwen overal als groep een positie tegenover en naast de landsheer. Ook in de Ommelanden blijkt de adel alleen al bij het naderen van een mogelijke landsheer zich te groeperen en bestaande terminologie en invulling van andere adellijke corporaties over te nemen. Niet de samenstelling van de groep verandert bij de transformatie van adel naar ridderschap, maar enkel de vorm. Wel zijn voor het eerst de Ommelander edelen gedwongen na te denken over hun samenstelling als groep. Op de vraag in hoeverre dit het adellijk zelfbewustzijn blijvend veranderd heeft, hopen we in een ander verband terug te komen.

Zoals de ridderschap opkwam uit het samenspel van verschillende conflicterende krachten (hertog, graaf en stad), zo verloor zij haar functie toen deze formeel hun strijd staakten. Na een korte heropleving verdween de term ridderschap na 1516 voor drie eeuwen uit de Groninger geschiedenis. De Ommelander adel kon het zich in de verdere 16de eeuw niet veroorloven om zich te veel te vervreemden van hun traditionele mederegeerders, prelaten en eigenerfden, en dat zal er mede oorzaak van zijn dat de Ommelander ridderschap uit het geheugen van kroniekschrijvers en historici verdwenen is.

Bijlage

Overzicht van Ommelander hoofdelingen (1498-1516)

In het navolgende overzicht wordt geen volledigheid gepretendeerd van de genealogische gegevens. Doel is slechts de genealogische verbanden aan te geven tussen de hoofdelingen die tussen 1498 en 1516 handelend optraden of konden optreden, alsmede de familierelaties van hun kinderen. De geboortedata zijn in de meeste gevallen enkel indicatief; men neme in sommige gevallen een ruime marge in acht. Van de betrokkenen is steeds aangegeven in welke jaren en plaatsen ik hen als hoofdeling aantrof; ook hier is zeker geen volledigheid bereikt. Met behulp van nummers (voorzien van het teken '#') wordt verwezen naar andere personen binnen de lijst.

Hunsingo en Fivelingo

- 1 *Hilbrant Entens*, geb. ca. 1465, hoofdeling te Middelstum (1501-1513), † na 1515, broer van Meye Entens (#2), zoon van Bartelt Entens, hoofdeling te Middelstum (1485), en Peye to Harsens, ongehuwd.
- 2 *Meye Entens*, geb. ca. 1465, hoofdeling te Middelstum (1513), broer van Hilbrant Entens (#1), tr. *Agnes van Uterwyck*, dochter van Harmen van Uterwyck en Belie van Essen.

Uit dit huwelijk:

- 1 *Bartelt Entens*, hoofdeling te Middelstum (1535), tr. *Emerentiana van Holdinga*, dochter van Wilke van Holdinga en Graets Cammingha (zie #19-1-a en #47-2); zij hertr. Dr. Albert Wifringhe.
- 2 *Peter Entens*, hoofdeling te Harsens (1557-1561), tr. *Bawe Ompteda* (#15-5).
- 3 *Peye Entens*, tr. *Dr. Ufko Ufkens*, burgemeester te Groningen enz., zoon van Popke Ufkens te Appingedam, en [Tjadse], dochter van Eweke Hayens.
- 3 *Abeke van Ewsum*, geb. ca. 1460, ridder, † 1503, broer van Relof (#4) en Wigbolt van Ewsum (#5), zoon van Onne Ewesma, ridder, hoofdeling te Middelstum (1458-1485), en Gele Manninga, tr. 1495 *Ide Onsta*, † 1528, zuster van Ailke Onsta (#16).

Beetke to Rasquert (*Groninger Museum, foto John Stoel*)

Uit dit huwelijk geen kinderen.

- 4 *Relof van Ewsum*, geb. ca. 1465, hoofddeling te Middelstum (1494-1512), ridder geslagen 1514, † 1532, broer van Abeke (#3) en Wigbolt van Ewsum (#5), tr. (huwelijkscontract 1 juni 1507) *Luts Harinxma*, † 1537, dochter van Bocke Harinxma, hoofddeling te Sneek, en Ansk Juwinga; Luts hertr. Dr. Keimpe Martena (zie #32-2).

Uit dit huwelijk:

- 1 *Onne van Ewsum*, jonker, hoofddeling (1532), tr. *Magdalena Schenck van Tautenburg*, dochter van Willem Schenck van Tautenburg en Kunigonda van Tettau.
- 5 *Wigbolt van Ewsum*, geb. ca. 1465, jonker, hoofddeling te Middelstum (1516-1522), ridder geslagen 1514, student te Bologna 1489, broer van Abeke (#3) en Relof van Ewsum (#4), tr. 1502 *Beteke van Rasquert* (#17-1), geb. ca. 1485, † 1554.

Uit dit huwelijk:

- 1 *Onne van Ewsum*, ongehuwd.
- 2 *Hidde van Ewsum*, ridder, jonker, hoofddeling te Middelstum (1545), ongehuwd.
- 3 *Johan van Ewsum*, jonker, hoofddeling te Middelstum (1537-1569), tr. 1° *Hendrick Cater* (#10-2); tr. 2° *Anna van Burmannia* (#11-1-a).
- 4 *Clara van Ewsum*, tr. *Frerick Ripperda* (#24-2-a).
- 5 *Gele van Ewsum*, tr. *Aepke Onsta* (#16-1-a).
- 6 *Christoffer van Ewsum*, jonker, hoofddeling te Middelstum (1547-1569) en Rasquert en Jennelt (1562-1580), tr. *Margaretha van Dornum*, dochter van Ulrich van Dornum, hoofddeling te Dornum en Esens, en Hima Beninga.
- 7 *Anna van Ewsum*, tr. *Focke Ripperda* (#26-3).
- 8 *Wigbolt van Ewsum*, ridder, heer te Nienoord en van Vredewold (1547-1579), tr. *Geertruit van Wylich*, dochter van Hendrick van Wylich en Anna van Palandt.
- 6 *Menke Heemstra*, geb. ca. 1470, hoofddeling in den Ham te Loppersum (1503), ridder geslagen 1514, † Hasselt 1516, ongehuwd, broer van Sasper Heemstra (#7), zoon van Abbe Heemstra, hoofddeling te Loppersum (1474), en Biwe in den Ham (zie #17).
- 7 *Sasper Heemstra*, geb. ca. 1470, hoofddeling in den Ham te Loppersum (1503), ongehuwd, † 1505/1511, broer van Menke Heemstra (#6).
- 8 *Snelger Houwerda*, geb. ca. 1465, hoofddeling te Appingedam (1508-1523), drost te Oterdum (1510-1511), zoon van Menne Houwerda, hoofddeling te Appingedam (1465), tr. *Jetke Bolta*, uit Friesland

Uit dit huwelijk:

- 1 *Menne Houwerda*, hoofddeling te Appingedam (1539-1568), tr. *Esse Popinge*, dochter van N.N. en Hemme of Esse to Logen.
- 2 *Ailke Houwerda*, tr. N.N.
- 3 *Ubbe Houwerda*, verder onbekend.
- 4 *Jarich Houwerda*, verder onbekend.
- 5 *Beteke Houwerda*, verder onbekend.
- 9 *Luert Cater* alias Luert Schultinge, geb. ca. 1465, hoofddeling (1496) te Huizinge (1508-1516) en Bedum (1509), beleend met Nijdinge (1497), † 1520/1523,

broer van Hindrick (#10), These (#11), Alijt (zie #14), Frouke (zie #15) en Frouke Cater (#43), zoon van Claes Cater, hoofdelling te Huizinge en Bedum (1470-1496), en Bawe Schultinge, tr. 1° *Nese Rengers* (#18-1), † vóór 1505, tr. 2° 1508 *Bawe Ripperda* (#25-4), † 1534/1565.

Uit het tweede huwelijk:

- 1 *Claes Cater*, hoofdelling te Huizinge (1533-1548), tr. vóór 1545 *Anna Tamminga* (#29-2-a).
 - 2 *Luert Cater*, hoofdelling te Huizinge (1541), tr. 1542 *Margaretha Addinga* (#30-2).
 - 3 *Ulske Cater*, tr. vóór 1545 *Evert Clant*, jonker, hoofdelling te Garmerwolde (1552-1575), broer van Claes Clant (zie #44-2), zoon van Lubbert Clant, burgemeester te Groningen enz., en Harmen Horenken.
 - 4 *Frouke Cater*, tr. *Roelef ten Holte*, hoofdelling te Zeerijp (1563-1568), zoon van Johan ten Holte en Grete (#35-2-a).
 - 5 *Trudeke Cater*, non in het Olde Convent, waarvoor de provene voldaan werd op 5 febr. 1523.
- 10 *Hindrick Cater*, geb. ca. 1470, hoofdelling te Huizinge en Bedum (1509), broer van Luert (#9), These (#11), Alijt (zie #14), Frouke (zie #15) en Frouke Cater (#43), † 1509/1511, tr. 1504 *Wiert Lewe*, † na 1519, zuster van Wigbolt Lewe (#33).

Uit dit huwelijk:

- 1 *Anna Cater*, tr. vóór 1538 *Geert van Isselmuden*, hoofdelling te Bedum (1541), zoon van Coenraet van Isselmuden en Fenne van Holtsende.
 - 2 *Hindrick Cater*, tr. vóór 1538 *Johan van Ewsum* (#5-3).
- 11 *These Cater*, geb. ca. 1470, hoofdelling (1523) te Huizinge en Bedum (1509-1511) en Grijpskerk (1538), broer van Hindrick (#9), Hindrick (#10), Alijt (zie #14), Frouke (zie #15) en Frouke Cater (#43), tr. vóór 1515 *Jeye Grijp*, dochter van Johan Grijp en Fije N.N.

Uit dit huwelijk:

- 1 *Bawe Cater*, tr. *Joest van Burmania*, grietman van Leeuwarderadeel (1524), hoofdelling te Grijpskerk (1541), zoon van Tjaert van Burmania, ridder, en Tiets Unia.
- Uit dit huwelijk, o.a.:
- a *Anna van Burmania*, tr. *Johan van Ewsum* (#5-3).
- 12 *Egbert Clant*, geb. ca. 1470, zoon van Allert Clant, te Groningen, en Grete Lewe, tr. *Teteke Nittersum*, dochter van Eppo Nittersum, hoofdelling te Stedum, en Biwe Schultinge.

Uit dit huwelijk:

- 1 *Otto Clant*, hoofdelling te Stedum en Scharmer (1531-1548), tr. 1° *Hille Jensema* (#45-2); tr. 2° *Anna Rengers* (#22-3); [tr. 3° *Ette van Utersteweher*, weduwe van Osebrant Fraylema (#54-1)].
- 2 *Ailke Clant*, hoofdelling te Stedum (1534), tr. 1534 *Margaretha Addinga* (#30-2)
- 3 *Eppe Clant*, hoofdelling te Stedum (1541) en Zuidwolde (1563), tr. *Katrine Schaffer*, dochter van Claes Schaffer, burgemeester te Groningen enz., en Evert Hubbelding.
- 4 *Allert Clant*, tr. *Johan (Thedema) Wicheringe*, dochter van Geert Wicheringe, te Groningen, en Wemele Thedema.

- 5 *Teteke Clant*, tr. *Bartelt Coenders*, burgemeester te Groningen enz., zoon van Coert Coenders, burgemeester te Groningen enz., en Hille Huinge.
- 13 *Ludeken Clant*, geb. ca. 1460, hoofdeling (1513), zoon van Willem Clant, hoofdeling (1452), en N.N. [Schelge], tr. *Eweke ter Borch*, zuster van Frouke (zie #25) en Jarich ter Borch (#52).

Uit dit huwelijk:

- 1 *Schelte Clant ter Borch*, hoofdeling te Warfhuizen (1513-1521).
- 2 *Doeke Clant*, tr. 1522 *Beteke Jensema* (#45-4).
- 3 *Willem Clant*, hoofdeling (1529-1537), tr. *Alijt Ridder*, dochter van N.N. Ridder en N.N. [Alma]
- 4 *Anna Clant*, tr. *Siert de Mepsche* (#34-4).
- 5 *Sicke Clant* (dochter), tr. *Luel Panser* (#56-1).
- 14 *Eltet to Lellens*, geb. ca. 1470, hoofdeling te Stedum (1498-1525), burgemeester te Groningen enz. (1526-1554), † 1555, zoon van N.N. en Alijt Cater, [tr. 1° ca. 1490 N.N.;] tr. [2°] 1516 N.N., [wellicht dochter van Hendrick Hidding Mepsche].

De hier gegeven relaties zijn gebaseerd op een nog onbewezen, genealogische reconstructie.

Uit het tweede huwelijk:

- 1 *Blike to Lellens*, ongehuwd.
- 2 *Alijt to Lellens*, tr. *Menno Valke*, zoon van Edzart Valke en Fije Grijp.
- 3 *Claes to Lellens*.
- [4 *Ave to Lellens*.]
- 5 *Biwe to Lellens*, tr. *Albert Eelts*, ambtman van Oldambt enz., zoon van Bartelt Eelts en Lamme Wifringhe; Albert hertr. Johanna Horenken.
- 15 *Fecke Ompteda*, geb. ca. 1480, hoofdeling te 't Zandt (1520-1535), † 30 okt. 1535, zoon van Menolt Ompteda, hoofdeling te 't Zandt (1476-1479), en Frouke Cater († wrsch. 1523), tr. vóór 1515 *Luke [van Harsens]*, † 1520/1527 (of in 1523).

Kinderen:

- 1 *Hindrick Ompteda*, hoofdeling te 't Zandt (1541), ongehuwd.
- 2 *Menolt Ompteda*, hoofdeling (1536-1555) te 't Zandt (1543) en Uithuizen, tr. 1551 *Reneke Aulsema* (#49-1-a).
- 3 *Harmen Ompteda*, hoofdeling te 't Zandt (1544-1562), tr. vóór 1543 *Harmen Entens*, dochter van Evert Entens en Teteke van Dulck.
- 4 *Anna Ompteda*, tr. 1° 1527 *Johan de Mepsche* (#34-1); tr. 2° vóór 1543 *Loecke Coenders*, zoon van Lulof Coenders, burgemeester te Groningen enz., en Harmen [Reberch].
- 5 *Bawe Ompteda*, tr. vóór 1543 *Peter Entens* (#2-2)
- 16 *Ailke Onsta*, geb. ca. 1460, hoofdeling te Leens (1488-1506) en Sauwerd (1491-1506), † 2 juni 1521, broer van Ide (zie #3), Hille (zie #20) en Frouke Onsta (zie #26), zoon van Abele Onsta, hoofdeling te Sauwerd (1456-1478), en Hille Jarges, tr. vóór 1495 *Ode Rengers*, † 22 okt. 1543, halfzuster van Dutmer Rengers ten Dijke (#20), zuster van jonge Johan (#21), Melchior (#22) en Jasper Rengers (#23).

Uit dit huwelijk:

- 1 *Abele Onsta*, hoofddeling (1513) te Sauwerd (1546-1555), tr. *Anna Tamminga* (#29-3).
 Uit dit huwelijk, o.a.:
- a *Aepke Onsta*, hoofddeling te Wetsinge (1541-1564), Sauwerd (1544-1564) en Leens (1560-1564), tr. *Gele van Ewsum* (#5-5).
- 2 *Haike Onsta*, tr. *Frerick Allena*, hoofddeling te Hinte en Uttum, zoon van Aild Fredericksna, hoofddeling te Hinte, en Frouwe Beninga.
- 3 *Hidde Onsta*, hoofddeling te Leens (1532), tr. 1° *Anna van Voorst*, dochter van Johan van Voorst tot Beerse, lid ridderschap van Overijssel, en Johanna Sticke; tr. 2° *Johanna van Camphuisen*, dochter van Hendrick van Camphuisen en Ewe van Ewsum en weduwe van Derck van Voorst.
- 4 *Hisse Onsta*, begijn.
- 5 *Johanna Onsta*, begijn.
- 6 *Abeke Onsta*, ongehuwd.
- 7 *Peter Onsta*, [ongehuwd].
- 17 *Asinga van Rasquert* (alias inden Ham, alias Ailkema), geb. ca. 1450, hoofddeling te Rasquert (1477-1533), broer van Bawe Ailkema (zie #45), zoon van Hidde Ailkema (alias Scheltema), hoofddeling te Rasquert (1464-1466), en Beteke Reindema, tr. *Biwe in den Ham*, moeder van Menke (#6) en Sasper Heemstra (#7), dochter van Menke Tammens in den Ham, hoofddeling te Loppersum (1445), en N.N. Tamminga en weduwe van Abbe Heemstra, hoofddeling te Loppersum (1474).
 Uit dit huwelijk:
- 1 *Beteke van Rasquert*, tr. *Wigbolt van Ewsum* (#5).
- 18 *Focke Rengers*, geb. ca. 1430, hoofddeling ten Post (1470-1489), † 1499/1505, broer van Egbert (#19) en Johan Rengers (zie #20-#23), zoon van Dutmer Rengers en Hisse Ackinga, tr. *Amele Perney*, broer van Bartelt Perney te Eelde.
 Uit dit huwelijk:
- 1 *Nese Rengers*, tr. 1° *Hoike Tamminga*, hoofddeling (1492), † ca. 1495, broer van Abeke (#28), Allert (#29) en Bawe Tamminga (zie #31); tr. 2° *Luert Cater* (#9).
 - 2 *jonge Dutmer Rengers*, hoofddeling ten Post (1503-1515), te Steenwijk in 1527, tr. 1° 1489 *Berte [Entens]*, uit Groningen, † 1505/1512; tr. 2° vóór 1512 *Maria Duysterbeke*, uit Zwolle.
 Uit dit huwelijk:
- a *Focke Rengers*, tr. 1544 *Ode Coenders*, dochter van Evert Coenders, te Groningen, en Willem Schaffer (zie #29-2-a).
 - b *Amele Rengers*, tr. ca. 1540 *Junge Ulger*, broer van Jeye Ulger (zie #46-2), zoon van Lubbert Ulger, te Groningen, en Trude Kock
- 3 *Ide Rengers*, non.
- 4 *Lise Rengers*, non te Essen.
- 5 *Gisele Rengers*, non te Essen.
- 6 *Cise Rengers*, non te Essen.
- 7 *Amele Rengers*, abdis te Essen.
- 19 *Egbert Rengers ten Post*, geb. ca. 1430, hoofddeling ten Post (1464-1500), Schildwolde en Hellum (1491), † 1500/1504, broer van Focke (#18) en Johan Rengers (zie #20-#23), tr. *Biwe Tuwinga*, dochter van Edze Tuwinga, hoofddeling ten Post (1445-1449), en Hisse Fratema.

Uit dit huwelijk:

1 *Johan Rengers ten Post*, geb. ca. 1465, † 27 maart 1539, hoofdeling ten Post (1503-1531), beleend met Ten Post, Garrelswear, Siddeburen, Hellum, Schildwolde en half Slochteren 1499, tr. 1° 1497 *Jutte ten Water*, dochter van Seine ten Water en Lubbe ten Water; tr. 1529 *Zuete Polman*, dochter van Simon Polman en Catharina van Tweenhusen en weduwe van Reinolt de Vos van Steenwijk.

Uit dit huwelijk:

a *Edzart Rengers ten Post*, hoofdeling ten Post (1530-1572), tr. 1542 *Fouwel van Holdinga*, dochter van Wilke van Holdinga en Graets Cammingha (zie #2-1 en #47-2).

b *Johan Rengers tot Arentshorst*, lid ridderschap van Overijssel, tr. 1° 1529 *Geert Mulert*, lid ridderschap van Overijssel, dochter van Johan Mulert en Mechtelt van Ittersum; tr. 2° *Mechtelt Mulert*, dochter van Christoffel Mulert en N.N. Mulert.

c *Dutmer Rengers*, abt van Rottum.

d *Biwe Rengers*, tr. 1530 *Geerlich van Besten*, zoon van Vincentius van Besten.

e *Frans Rengers*, hoofdeling te Hellum, Schildwolde en Siddeburen (1568), tr. een dienstmeid.

f *Seine Rengers*, hoofdeling (1558-1567), tr. *Hilbrant Fraylema* (#54-1-a).

g *Sweer Rengers*, tr. *Reneke Fraylema* (#54-1-b).

2 *Ide Rengers*, tr. *Coep van Besten*, knape.

3 *Lise Rengers*, ongehuwd.

20 *Dutmer Rengers ten Dijke*, geb. ca. 1455, hoofdeling te Pieterburen (1488-1497), halfbroer van Ode (zie #16), jonge Johan (#21), Melchior (#22) en Jasper Rengers (#23), zoon van Johan Rengers van Scharmer, ridder, hoofdeling ten Post (1450-1455) en Scharmer (1463-1493), en Frouke Schultinge, tr. *Hille Onsta*, zuster van Ailke Onsta (#16).

Uit dit huwelijk:

1 *Haike Rengers*, ongehuwd.

2 *Frouke Rengers*, ongehuwd.

3 *Anna Rengers*, ongehuwd.

4 *Hisse Rengers*, ongehuwd.

5 *Hidde Rengers*, ongehuwd.

6 *Luert Rengers*, hoofdeling te Pieterburen (1524), tr. *Ode Tamminga* (#29-4).

21 *Jonge Johan Rengers van Scharmer*, geb. ca. 1465, hoofdeling te Harkstede (1497-1499), beleend met Huingetiende bij Groningen (1495 en 1497), † vóór 1511, halfbroer van Dutmer (#20) en broer van Ode (zie #16), Melchior (#22) en Jasper (#23) Rengers, zoon van Johan Rengers van Scharmer, ridder, hoofdeling ten Post (1450-1455) en Scharmer (1463-1499), en Agnese van Laer († 1497/1511), ongehuwd.

22 *Melchior Rengers*, geb. ca. 1465, hoofdeling te Scharmer (1516-1537), beleend met de tienden te Echteler en Huingetiende bij Groningen (1511, 1518 en 1537), † 1537/1542, halfbroer van Dutmer (#20) en broer van Ode (zie #16), jonge Johan (#21) en Jasper Rengers (#23), tr. *Grete van Besten*.

Uit dit huwelijk:

- 1 *Heer Johan Rengers*, pastoor te Appingedam, beleend met de tienden te Echter (1542).
- 2 [*Wigbolt*] *Rengers* (dochter), tr. *Luel Panser* (#56-1).
- 3 *Anna Rengers*, tr. *Otto Clant* (#12-1).
- 4 *Margaretha Rengers*, tr. *Ailke van Amsweer*, zoon van Eilert Allens to Amsweer.
- 23 *Jasper Rengers*, geb. ca. 1465, vermeld 1489-1504, ongehuwd, halfbroer van Dutmer (#20) en broer van Ode (zie #16), jonge Johan (#21) en Melchior Rengers (#22).
- 24 *Haye Ripperda*, geb. ca. 1455, hoofddeling te Farmsum en Appingedam (1488-1504), proost van Farmsum, † 6 dec. 1504, broer van Eggerick (#25) en Focke Ripperda (zie #26), zoon van Unico Ripperda, proost van Farmsum, hoofddeling te Oosterwijtwerd (1460-1464) en Farmsum (1474), en Ulske Ukema, tr. *Ailke Houwerda*, † 1497, zuster van Teteke Snelgersma (zie #31), dochter van Omke Snelgersma en Ailke Huninga.

Uit dit huwelijk:

- 1 *Boele Ripperda*, hoofddeling te Farmsum en Appingedam (1506-1541), proost van Farmsum, tr. *Hiske van Dornum*, dochter van Hero van Dornum, hoofddeling te Dornum en Petkum, en Algelt van Gödens en Werdum.
 - 2 *Omke Ripperda*, hoofddeling te Farmsum (1523-1540), Appingedam (1532-1540) en Hinte (1540), tr. 1513 *Ette van Oldersum*, dochter van Wiard van Oldersum, hoofddeling te Uttum en Groß-Borssum, en Nomna Allena.
- Uit dit huwelijk, o.a.:
- a *Frerick Ripperda*, hoofddeling te Hinte, Borssum, Farmsum (1553-1554) en Appingedam (1551-1554), tr. *Clara van Ewsum* (#5-4).
 - 3 *Dr. Unico Ripperda*, hoofddeling te Farmsum (1523-1532), proost van Emden, pastoor te Appingedam.
 - 4 *Fije Ripperda*, tr. 1523 *Dodo Manninga*, hoofddeling te Lütetsburg en Bargum, zoon van Dido Manninga, hoofddeling te Lütetsburg, en Hisse van Visquart.
 - 25 *Eggerick Ripperda*, geb. ca. 1460, hoofddeling te Godlinze (1488-1503), Dijkhuizen (1503-1511), Oosterwijtwerd (1508-1523), Holwierde (1508-1523) en Uitwierde (1523), trok in 1520 naar Overijssel, † 1537, broer van Haye (#24) en Focke Ripperda (zie #26), tr. 1° ca. 1488 *Trine to Godlinze*, dochter van [Evert] to Godlinze en Frouke ter Borch (zie #13 en 52); tr. 2° 2 juli 1500 *Alijt van Buckhorst*, † vóór 9 sept. 1511, dochter van Johan van Buckhorst en Margaretha Snoy.

Uit het eerste huwelijk:

- 1 *Evert Ripperda*, hoofddeling te Godlinze (1511), † voor Appingedam 1514, ongehuwd.
 - 2 *Tjake Ripperda*, ongehuwd.
 - 3 *Tede Ripperda*, ongehuwd.
 - 4 *Bawe Ripperda*, tr. 1508 *Luert Cater* (#9).
- Uit het tweede huwelijk:
- 5 *Unico Ripperda*, jonker, hoofddeling te Oosterwijtwerd (1550-1566), Holwierde (1550-1566), Marssum (1558), Uitwierde (1550-1566) en Delfzijl (1563), tr. 1531 *Judith van Twickelo*, dochter van Johan van Twickelo en Jutte Sticke.
 - 6 *Geert Ripperda*, ongehuwd.

26 *Peter Ripperda*, geb. ca. 1475, † 1504/1516, zoon van Focke (Ukena) Ripperda (zie #24 en #25) en Frouke Onsta (zie #16), tr. 1° ca. 1500 *Johanna Schaffer*, dochter van Johan Rengers Schaffer en Heile Wigboldes; tr. 2° *Tette Frese*, dochter van Wilke Frese, hoofddeling te Loquart, commandant van het kasteel te Aurich, en Catharina von Kniphausen; zij hertr. Sweer van Dehlen.

Uit dit huwelijk:

1 *Frouke Ripperda*, tr. ca. 1522 *Egbert van Coldenborg*, drost te Leer, zoon van Udo van Coldenborg, hoofddeling in Reiderland, drost van Groningen namens graaf Edzard (1506-1514).

2 *Hille Ripperda*, tr. ca. 1524 *Abel Tamminga* (#29-2).

3 *Focke Ripperda*, hoofddeling te Winsum (1533-1560), tr. 1533 *Anna van Ewsum* (#5-7).

27 *Hilbrant Sigers* (alias Scheltkema, alias to Zandeweer), hoofddeling te Zandeweer (1481), zoon van Bruen Sigers en Hebbele [Schinkel/Huinge], tr. ca. 1460 *Ideke to Siuxum*, dochter van Take to Siuxum en Ide.

Uit dit huwelijk:

1 *Take Sigers* (alias Scheltkema, alias Hilbrants), † na 1509, ongehuwd.

2 *Ide Sigers*, tr. *Alle to Amsweer*.

3 *N.N. Sigers*, [tr. *Siger N.N.*] (zie #39).

28 *Abeke Tamminga*, geb. ca. 1455, hoofddeling te Hornhuizen (1498-1500), † tussen 1500 en 1503, ongehuwd, broer van Allert (#29), Hoike (zie #18-1) en Bawe Tamminga (zie #31), zoon van Onne Tamminga, hoofddeling te Hornhuizen (1462), en Eemke Asinga.

29 *Allert Tamminga*, geb. ca. 1460, hoofddeling te Hornhuizen (1488-1498), † 1498, broer van Abeke (#28), Hoike (zie #18-1) en Bawe Tamminga (zie #31), tr. (huwelijkscontract 2 jan. 1488) *Gese Coenders*, dochter van Hindrick Coenders, te Groningen, en Ode Lewe.

Uit dit huwelijk:

1 *Onno Tamminga*, hoofddeling (1513), tr. *Hille Schaffer*, dochter van Claes Schaffer, burgemeester te Groningen enz., en Evert Hubbelding.

2 *Abel Tamminga*, hoofddeling te Winsum (1534-1542), Hornhuizen (1546), tr. 1° ca. 1524 *Hille Ripperda* (#26-2); tr. 2° *Anna to Solwerd*, dochter van Enne to Solwerd.

Uit het eerste huwelijk, o.a.:

a *Anna Tamminga*, tr. 1° *Claes Cater* (#9-1); tr. 2° *Derck Coenders*, zoon van Evert Coenders, te Groningen, en Willem Schaffer (zie #18-2-a), weduwnaar van Joest Gaikinga (#43-2-a) en Bete Ulger.

3 *Anna Tamminga*, tr. *Abele Onsta* (#16-1).

4 *Ode Tamminga*, tr. 1° *Luert Rengers* (#20-6); tr. 2° *Roelef de Mepsche* (#34-3).

Westerwolde

30 *Jurgen Addinga*, geb. ca. 1490, jonker, † 1522, zoon van Haye Addinga, jonker, hoofddeling te Westerwolde, en Elisabeth van Dedem, tr. 1513 *Anna Thedema*, † 1536, dochter van Johan Thedema, burgemeester te Groningen enz., en Reneke Alberda (zie #54).

Uit dit huwelijk:

1 *Haye Addinga*, jonker, hoofddeling (1561), tr. *Johanna de Mepsche* (#34-3-a).

- 2 *Margaretha Addinga*, tr. 1° 1534 *Ailke Clant* (#12-2); tr. 2° *Luert Cater* (#9-2); tr. 3° 1553 *Eweke de Mepsche* (#34-4-a).
- 3 *Elisabeth Addinga*, tr. 1538 *Joost Lewe* (#33-1).

Stad Groningen¹

31 *Harmen Lewe*, geb. ca. 1450, verkrijgt het gildrecht 1464, overrechter 1479-1480, olderman van het gildrecht 1480, 1500, hoofdman 1481-1493, burgemeester 1486-1515, † 1515/1519, broer van Evert Lewe (#32), zoon van [Egbert] Lewe en Gese N.N., tr. 1° (huwelijkscontract 18 aug. 1478) *Teteke Snelgersma*, zuster van Ailke Houwerda (zie #24); tr. 2° *Bawe Tamminga*, zuster van Abeke (#28), Allert (#29) en Hoike Tamminga (zie #18-1).

Uit het tweede huwelijk:

- 1 *Egbert Lewe*, ongehuwd.
 - 2 *Onno Lewe*.
 - 3 *Hoike Lewe* (zoon), tr. *Feye Sickinghe* (#36-2).
 - 4 *Geert Lewe*, hoofddeling te Hornhuizen (1525-1533), in de Marne (1546-1553) en te Ulrum (1561), tr. vóór 1515 *Hille de Mepsche* (#34-2).
 - 5 *Abele Lewe*, tr. *Johan Gaikinga* (#43-3).
- 32 *Evert Lewe*, geb. ca. 1450, vermeld 1464-1504, † vóór 1521, gildrecht 1464, olderman 1476, brouwer 1497/1498, broer van Harmen Lewe (#31), tr. ca. 1480 *Gese N.*, vermeld 1491-1550, † vóór 1555, kleindochter van *Doeke to Godlinze*, hoofddeling te Godlinze (1443-1457).

Uit dit huwelijk:

- 1 *Ode Lewe*, ongehuwd.
 - 2 *Peye Lewe*, tr. *Dr. Keimpe Martena*; hij hertr. Luts Harinxma (zie #4).
 - 3 *Elteke Lewe*, verkrijgt het gildrecht 1500, † voor Appingedam 1514.
- 33 *Wigbolt Lewe*, geb. ca. 1470, hoofddeling te Peize (1531), broer van Wiert Lewe (zie #10), zoon van Geert Lewe, burgemeester te Groningen enz. en Alijt Schaffer, tr. 1° *Wobbe ten Grave*, dochter van Bartolt ten Grave en Hisse Iwesma; tr. 2° (huwelijkscontract 7 okt. 1529) *Timen de Zuere*, dochter van Hendrick de Zuere en Alijt van der Vene.

Uit dit huwelijk:

- 1 *Joost Lewe*, hoofddeling te Peize (1534-1572), tr. 1538 *Elisabeth Addinga* (#30-3).
- 34 *Johan de Mepsche*, geb. ca. 1465, † bij Appingedam 1501, zoon van Roelef de Mepsche, burgemeester te Groningen enz., en Wemele Lewe, tr. *Detien Huinge*, vermeld 1502-1524, dochter van Roelef Huinge, burgemeester te Groningen enz., en Heile Wigboldes.

Uit dit huwelijk, o.a.:

- 1 *Johan de Mepsche*, tr. 1527 *Anna Ompteda* (#15-4).
- 2 *Hille de Mepsche*, tr. vóór 1515 *Geert Lewe* (#31-4).
- 3 *Roelef de Mepsche*, ridder, tr. 1° *Ode Tamminga* (#29-4); tr. 2° *Alijt van den Wolde*

Uit het eerste huwelijk:

1 Gegeven worden de erfgenamen van Ommelander hoofdelingen die zelf niet als zodanig vermeld worden.

- a Johanna de Mepsche*, tr. 1° *Haye Addinga* (#30-1); tr. 2° *Adriaen Hinkaert*; tr. 3° *N.N. Smulling*; tr. 4° *Diederick Sonoy*.
- 4 *Siert de Mepsche*, hoofddeling te Rasquert (1531-1537), tr. *Anna Clant* (#13-4).
Uit dit huwelijk:
a Eweke de Mepsche, tr. *Margaretha Addinga* (#30-2).
- 5 *Evert de Mepsche*, hoofddeling, burgemeester te Groningen enz., tr. *Anna Jarges*.
- 35 *Johan Sickinghe*, geb. ca. 1452, student te Leuven 1471, redger te Winsum 1479, lid van het brouwersgilde 1499/1501, broer van Peter Sickinghe (#36), zoon van Feye Sickinghe en Lamke Jarges, tr. *Alijt N.N.*
Uit dit huwelijk:
1 *Jeye Sickinghe*, tr. 1° 1511 *Douwe Donia*, zoon van Werp Ijdsma en Saepck Donia; tr. 2° *Haring Sytsema*, grietman van Ferwerderadeel, zoon van Syts Sytsema en Womck Juckema; hij hertr. Syt Eminga.
2 *Lamme Sickinghe*, tr. 1° ca. 1510 [*Haring to Boekholt*]; tr. 2° ca. 1520 *Coert Ulger*; hij hertr. Gerke N.N., weduwe Van Ballen.
Uit het eerste huwelijk:
a Grete, tr. *Johan ten Holte*, hoofddeling te Zeerijp (1545-1568) (zie #9-4).
- 36 *Peter Sickinghe*, geb. ca. 1455, lid van het brouwersgilde 1497/1498, burgemeester enz., † 17 mei 1532, broer van Johan Sickinghe (#35), tr. *Wenmetien Alma*, † 1539, zuster van Redmer Alma (#37).
Uit dit huwelijk:
1 *Dr. Johan Sickinghe*, hoofddeling op de Ruigewaard en te Warffum (1564), tr. *Anna Gijsens*, dochter van *Harmen Gijsens* en *Elleke [van Ballen]*.
2 *Feye Sickinghe* (dochter), tr. 1° *Hoike Lewe* (#31-4); tr. 2° *Hindrick van Laer*, zoon van Johan van Laer en Susanna Mulert; hij hertr. Adde Manninga.

Westerkwartier

- 37 *Redmer (Her)Alma*, geb. ca. 1460, ridder, lid brouwersgilde te Groningen 1488, zijlrechter in het Aduarderzijlvest (1492), kastelein in Oostbroeksterland namens de stad Groningen (1495), † 1503, broer van Wenmetien Alma (zie #36), zoon van Ike Her Alma en [Biwe], tr. *Teteke N.N.*, † 1508/1512.
Uit dit huwelijk:
1 *Rixte (Her)Alma*, tr. *Eise Jarges*, raadsheer te Groningen enz., zoon van Albert Jarges en Berneer Alma, weduwnaar van Gisele ten Holte.
Zijn zoon Coppen Jarges is hoofddeling te Saaksum.
2 *Harmen (Her)Alma*, tr. 1° *Peter Jarges*, kleinzoon van Evert Jarges en Peter ten Holte; tr. 2° *Onno Sytsema*, raadsheer te Groningen enz., zoon van Syts Sytsema en Womck Juckema.
3 *Jeye (Her)Alma*, ongehuwd
- 38 *Harmen Benkema*, te Midwolde, geb. ca. 1450, lid brouwersgilde Groningen 1466/1467, verkrijgt het gildrecht 1482, grietman in Vredewold namens 'mijn genadige heer' (1508, 1512, 1514), † na 1520.
Kinderen, wellicht:
1 *Jonge Jelt Benkema*, gedeputeerde (1540).
2 *Ivo Benkema*, te Midwolde.

39 *Mello Broersema*, geb. ca. 1480, grietman van Humsterland (1512), wellicht zoon van Tjaert Broersema en Hille N.N., † ca. 1513, tr. *Eiske Scheltkema*, † 1540, kleindochter van Hillebrant Sigers (#27); zij hertr. Ballo Froma, te Niehove, en vervolgens Wilte Hillebrants, te Groningen.

De hier gegeven relaties zijn gebaseerd op een nog onbewezen, genealogische reconstructie.

Uit dit huwelijk:

1 *Mello Broersema to Scheltkema*, hoofdeling te Zandweer, tr. *Clara Rolteman*, dochter van Albert Rolteman en Wennetien Hillebrants.

40 *Alger Bruninge*, [geb. ca. 1470], zoon van N.N. [Allert Bruninge, vermeld ca. 1492, of Iwe Bruninge, vermeld 1484-1501] en Hille, weduwe van Rembt Luersema, tr. vóór of in 1504 *Habbe Jensema* (#45-3).

Uit dit huwelijk (volgens Doys):

1 *Allert Bruninge*, vermeld 1521.

2 *Iwe Bruninge*.

3 *Asse Bruninge*.

41 *Reiner Fripema* (alias Clawesma, Wibema en Fritema), geb. ca. 1450, vermeld 1475-1516, kleinzoon van Iweke Jelmersma te Rasquert, tr. *Ludeke Wibema*, dochter van Boele Wib(ek)ema, te Pieterburen.

Uit dit huwelijk:

1 *Menne Fritema*, redger ten Boer (1508), tr. N.N.

2 *Iwe Fritema*, grietman, † 21 okt. 1540, begr. Sneek, tr. ca. 1518 *Tjaert Donia*, dochter van Louw Donia en Katrine Harinxma.

3 *Boele Fripema*, vermeld 1514-1516.

42 *Rembt Fritsinga*, [geb. ca. 1460], vermeld 1495-1504, [zoon van Here Fritsinga]. [Zoon:

1 *Here Fritsinga*, vermeld 1526.]

43 *Allert Gaikinga*, geb. ca. 1460, hoofdeling op Gaikemadijk (1503), vermeld 1486-1507, zoon van Focke Gaikinga, tr. *Frouke Cater*, † na 1503, zuster van Luert (#9), Hindrick (#10), These (#11), Alijt (zie #14) en Frouke Cater (zie #15).

Uit dit huwelijk:

1 *Hindrick Gaikinga*, hoofdeling te Zuidhorn (1515), † Aduard 20 aug. 1520, tr. (huwelijkscontract 9 nov. 1515) *Grete Wicheringe*, † 1563, dochter van Geert Wicheringe en Wemele Thedema.

2 *Frerick Gaikinga*, † Aduard 20 aug. 1520, tr. *Remke Meiniga anders Doema* (#46-3).

Uit dit huwelijk, o.a.:

a *Joest Gaikinga*, tr. *Derck Coenders* (zie #29-2-a).

3 *Johan Gaikinga*, hoofdeling te Zuidhorn (1540), tr. *Abele Lewe*, dochter van Harmen Lewe (#31).

4 *Sweder Gaikinga* (dochter), vermeld 1497-1516.

5 *Biwe Gaikinga*, tr. *Derck Schaffer*, student te Keulen 3 dec. 1494, † na 1535, zoon van Johan Schaffer, burgemeester te Groningen enz., en Willem ten Grave.

44 *Here Harkema*, geb. ca. 1485, 'edeling' in Kollumerland (1505), grietman van Langewold (1510, 1514), † 1514/1520, zoon van Sicke Harkema, tr. *Tette N.N.*, wellicht schoonzuster van Focke Aikema en verwant van de familie Luersema.

Uit dit huwelijk kinderen, in leven 1520, waarschijnlijk:

- 1 *Ursel Harkema*, tr. *Schelte Scheltema*.
- 2 *Anna Harkema*, tr. *Claes Clant*, hoofddeling te Grijpskerk (1541), grietman van Nieuwkruisland (1547-1558) en Kollumerland (1559-1569), broer van Evert Clant (zie #9-3).
- 45 *Rembt Jensema*, geb. ca. 1450, hoofddeling (1476-1512), † 1515/1521, zoon van Sjade Jensema, tr. *Bawe Ailkema*, † na 1521, zuster van Asinga van Rasquert (#17).
- Uit dit huwelijk:
- 1 *Mr. Sjade Jensema*, pastoor te Oldehove.
- 2 *Hille Jensema*, geb. 1490, tr. *Otto Clant* (#12-1).
- 3 *Habbe Jensema*, † na 1542, tr. *Alger Bruninge* (#40).
- 4 *Beteke Jensema*, tr. *Doeke Clant* (#13-2).
- 5 *Hidde Jensema*, geb. 1497, hoofddeling (1567; postuum), tr. 1° 1521 *Dorothea Coenders*, dochter van Evert Coenders en Willem Schaffer (zie #18-2-a en #29-2-a); tr. 2° na 1525 *Remke Meininga anders Doema* (#46-3).
- 46 *Watte Meininga*, geb. ca. 1460, vermeld 1492, tr. *Teteke Doema*, dochter van Menne Doema, hoofddeling te Feerwerd (1476), † vóór 1492, zoon van N.N. Broersema, tr. 1° N.N.; tr. 2° *Asse Luersema*, † na 1495, dochter van Alger Luersema.
- Uit het eerste huwelijk:
- 1 *Menne Doema*, tr. *Clara Benninge*, dochter van Sicke Benninge, raadsheer te Groningen enz.
- 2 *Eilert Doema alias Meininga*, tr. *Jeye Ulger*, zuster van Junge Ulger (zie #18-2-b).
- 3 *Remke Meininga anders Doema*, tr. 1° *Frerick Gaykinga* (#43-2); tr. 2° *Hidde Jensema* (#45-5).
- 4 *Eppe Meininga*.
- [5 N.N., tr. *Jemme Alma*, raadsheer te Groningen enz.; hij hertr. Barbara Enens.]
- 47 *Janke Unema*, geb. ca. 1470, heerschap te Blija, † 13 nov. 1540, begr. Blija, zoon van Oentze Oenema en Tjets Douwema, tr. *Tet Wiboltsma*, † 2 okt. 1532, begr. Blija, ex matre Gaikinga; zij was eerder verloofd met Lubbe Heddema, die voor de bevestiging van het huwelijk stierf.
- Voor zijn (Friese) nageslacht zie men het *Stamboek van den Frieschen adel*.

Overige eerbare mannen

- 48 *Dide Aulsema*, geb. ca. 1450, vermeld 1476-1507, redger te Uithuizen (ca. 1489), broer van Bonne Aulsema (#49), zoon van Butte Aulsema, vermoedelijk ongehuwd.
- 49 *Bonne Aulsema*, geb. ca. 1450, vermeld 1489-1510, te Uithuizen, † 1510/1526, broer van Dide Aulsema (#48), tr. N.N., overl. vóór 1526.
- Uit dit huwelijk:
- 1 *Butte Aulsema*, hoofddeling te Uithuizen (1541), tr. ca. 1520 *Teteke N.N.*
- Uit dit huwelijk, o.a.:
- a *Reneke Aulsema*, tr. 1° 1551 *Menolt Ompteda* (#15-2); tr. 2° *Lambert Tjarda van Starkenborgh*, hoofddeling te Garsthuizen (1559-1574).
- 2 *Reneke Aulsema*, tr. ca. 1525/1530 [*Reiner*] *Biwema*, broer van Sibolt en Frans Biwema.
- 3 *N.N. Aulsema* (zoon), ongehuwd.

50 *Focke Ewens*, geb. ca. 1470, [hoofdelling] te Leermens (1515), † 1515/1521, [zoon van Lupko Ewens,] tr. *N.N.*, † na 1529.

Uit dit huwelijk:

1 *Popke Ewens*, tr. *Anna Writzers*.

51 *Jelteke Gaikens to Berum*, geb. ca. 1470, zoon van Gaike Sippens en Biwe *N.N.*, tr. *Ailke Remberts*, dochter van Rembert Hayens en Foelke *N.N.*

Uit dit huwelijk:

1 *Rembert van Berum*, hoofdelling (1554; postuum), tr. *Ave Koning*, zuster van Harmen Koning.

52 *Jarich ter Borch*, geb. ca. 1440, hoofdelling te Warfhuizen (1500), broer van Eweke (zie #13) en Frouke ter Borch (zie #25), zoon van Schelte ter Borch en Sike, dochter van Sicke to Osingeweer, [tr. 1° *N.N. Schultinge*, dochter van Luert Schultinge, hoofdelling te Bedum, en Teteke *N.N.*;] tr. 2° 1497 *Willem Alma*, † na 1545, dochter van Harmen Alma, te Groningen, en *N.N. Jarges*; zij hertr. Dr. Johan Bleswijk.

Hij was de laatste van zijn geslacht.

53 *Ailke Johans*, geb. ca. 1450, hoofdelling te Siddeburen (1481), † ca. 1505/1508, zoon van Johan Ytkens (alias *Doenga*).

Een erfgenaam (wellicht een zoon of neef) is:

1 *Ytke Doenga*, pastoor te Uitwierde, later te Appingedam, commissaris van de proosdij Farmsum.

Zijn achterneef is Ytke Ewens, hoofdelling te Siddeburen (1569).

54 *Remmert Fraylema*, geb. ca. 1465, hoofdelling te Slochteren (1503), broer van Reneke (zie #30) en Mr. Bonne Alberda, provisor van het Heilige-Geestgasthuis te Groningen, tr. *Hilbrant Entens*, dochter van Hilbrant Entens en Trudeke *N.N.* en weduwe van Jelte Broersema.

Uit dit huwelijk:

1 *Osebrant Fraylema* (zie ook #19-1-f en #19-1-g), hoofdelling te Slochteren (1538), tr. *Ette van Utersteweer*, uit Oost-Friesland; [zij hertr. Otto Clant (#12-1)].

Uit dit huwelijk:

a *Hilbrant Fraylema*, tr. *Seine Rengers* (#19-1-f).

b *Reneke Fraylema*, tr. *Sweer Rengers* (#19-1-g).

55 *Popke to Oosterhuisen*, [geb. ca. 1455], verkrijgt het gildrecht van de stad Groningen 1501, tr. *N.N.*

Zoon, vermoedelijk:

1 *These to Oosterhuisen*, raadsheer te Groningen enz., tr. (waarschijnlijk) ca. 1508 *Alijt ten Nuel*, weduwe van Albert Horenken.

Zijn zoon Albert to Oosterhuisen is hoofdelling te Tinallinge (1545).

56 *Melle Panser*, geb. ca. 1455, † na 1525, tr. *N.N.*

Uit dit huwelijk:

1 *Luel Panser*, tr. 1° *Sicke Clant* (#13-5); tr. 2° [*Wigbolt*] *Rengers* (#22-2); tr. 3° *Golde Canter*, dochter van Mr. *Gelmer Canter* en *Hille N.N.*

Zijn zoon Sicke Panser is hoofdelling te Jukwerd (1559) en Vierhuizen (1563-1572).